

В. 58

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

186

1923
3930/2

99(251)

2

1-4
6-18

1934

ХАРКІВ

1923

Читайте й передплачуйте великий український громадсько-політичний і літературно-науковий місячник.

„Червоний Шлях“

Редактор Г. Ф. Гринько.

В журналі беруть участь: Аусем (Берлін), Айзеншток, Акад. Багалій, Брандлер (Германія), Проф. Бузук (Одеса), Е. Варга (Германія), Вертгайм (Австрія), проф. Вовків (Одеса), проф. Веселовський, Васильченко, В. Гадзінський, проф. Герасимович, Ант. Головка (Полт.), проф. Гордієвський (Одеса), П. Грунський, М. Грінченко, С. Драгоманів, Ол. Дорошкевич, Ол. Досвітній (Катеринослав), Ф. Р. Дунаєвський, Драй-Хмара (Кам. на Под.), Акад. Еварницький, проф. П. Єфремів (Катер.), проф. Е. Ернст (Київ), проф. Желехівський, проф. Жук (Чернігів), В. П. Затонський, Д. Загул, М. Івченко, М. Йогансен, Н. Калюжний (Відень), Капельгородський (Лубні), Єв. Касяненко (Берлін), Г. Клунний (Київ), Г. Коляда, Г. Косинка, Г. Коцюба, Копиленко, Ів. Кулик, проф. Кузнецов (Харків), проф. Кучеренко, О. Кисіль, Ол. Курило, Л. Курбас, П. Ладан (Берлін—«Космос»), М. Лебединець (Варшава), Д. З. Лебідь, М. Левицький (Київ), М. Левицький (Прага), М. Любченко, проф. Я. Мамонтів, Ю. Меженко, О. Мізерницький, проф. Меллер (Київ), проф. Ю. Михайлів, С. Мазлах, Міяковський, Максимович, Нексе (Данія), Ів. Немоловський, Ю. Озерський, проф. С. Остапенко, Т. Осмачка, А. Панів, проф. О. Підгаєцький, С. Пилипенко, проф. М. Плевако, В. Полішук, М. Полоз, Ол. Попів, П. Попів, А. Прийдешній, В. Радиш, Х. Г. Раковський, Нат. Романович-Ткаченко, Равич-Черкаський, П. Свашенко (Чернігів), проф. С. Семковський, Ів. Сенченко, проф. Слабченко, проф. Синявський, Ол. Слісаренко, М. О. Скрипник, П. Солодуб, В. Сосюра, Як. Савченко, М. Семенко, Мар. Терещенко (Київ), Мик. Терещенко (Київ), П. Тичина, проф. Тимофіїв, Акад. П. Тутківський, Триліський, проф. О. Федоровський, М. В. Фрунзе, М. Хвильовий, Гнат Хоткевич, Ан. Хвиля, Чалий, Я. Чепіга, В. Чередниченко (Полтава), Чубарь, П. Червоний, Ів. Шевченко (Харків), Г. Шкурупій, Ол. Шумський, В. Щепотьєв (Полтава), проф. Д. Щербаківський, проф. Б. Якубський (Київ), М. Яворський (Харків), Мих. Яловий, проф. Яната та инш.

Друкується і в двадцятих числах червня вийде третє число місячника. Про зміст буде оголошено окремо.

Див. 3 стор. обіортки.

к. 58

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

РЕДАКТОР Г. Ф. ГРИНЬКО

106

99(24)

1923
393 а/х

№ 2

ч. н. - 7/1
б - к. а.

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА УВУ
173723

173746

ТРАВЕНЬ

1923

59

Державне Об'єднання
«ХАРКІВ — ДРУК»
3-я Державна Друкарня

ЗМІСТ.

	Стор.
Леся Українка. — Примара	1
Полярна ніч	3
Години праці	5
Андрій Головно. — Можу (повість—закінчення)	7
В. Сосюра. — Маки	24
— З Криму	25
Е. Верхарн. — Перекл. Г. Шкурупій. Жебраки	26
М. Терещенко. — Безробітний	28
Н. Романович-Ткаченко. — Шляхами вогненними	29
Т. Осьмачна. — Труни в гаях	34
М. Йогансен. — Сонатина	36
М. Хвильовий. — Пудель	37
П. Тичина. — Приїхало до матері да три сини	53
Великим брехунам. Охляло сонце	54
М. Богданович. — Перекл. В. Чугай. Мов птах	55
А. Панів. — На місто стомлене	55
Філософ з головою хлопчина. — Бризки мислі	56
П. Грунський. — Літературні шаржі	60
М. Скрипник. — Начерк історії пролетарської ре- волюції на Вкраїні (продовження)	71
О. Шумський. — Стара й нова Україна	91
М. Любченко. — Чотирі роки української еміграції	111
Берглер. — Фашизм—наймане військо контр-рево- люції	130
Проф. В. Тимофіїв. — Сучасні завдання хемії	146
Проф. Б. Герасимович. — Революція Коперника	155
Д-р А. Лемберг. — Проф. Рентген та його винахід	167
Проф О. Яната. — До організованого розвитку на- уки на Вкраїні	173
О. Попів. — Михайло Коцюбинський	183
Ю. Меженко. — На шляхах до нової теорії	199
Платформа ідеологічна й художня спілки селянських письменників „Плуг“	211
М. Ненсе. — Данське письменство	216
В. Мілковський. — Невідомі твори М. В. Лисенка	220
Ів. Франко. — Недруковані листи. <i>Подав. І. Ткаченко</i>	226
Б. Рейнштейн. — Лист з Америки	230
Австрійська хроніка	241
Карпатська Україна	244
Мистецтво-наукова хроніка: Харків, Київ, Полтава, Донбас, Кам'- янець на Поділлі, На еміграції, Москва, Петербург, Білорусь, Західна Європа	254
Бібліографія	282
Об'яви	

REPORT

REPORT OF THE
COMMISSIONER OF THE
LAND OFFICE
FOR THE YEAR 1881

ALBANY:
J. B. LEECH, PRINTER,
1882.

THE LAND OFFICE
OF THE STATE OF NEW YORK
HAS THE HONOR TO ACKNOWLEDGE
THE RECEIPT OF THE
REPORT OF THE
COMMISSIONER OF THE
LAND OFFICE
FOR THE YEAR 1881.

AND TO CERTIFY
THAT THE SAME
HAS BEEN
FILED IN THE
OFFICE OF THE
COMMISSIONER OF THE
LAND OFFICE
FOR THE YEAR 1881.

IN WITNESS WHEREOF
I HAVE HEREUNTO
SET MY HAND AND
THE SEAL OF THE
OFFICE OF THE
COMMISSIONER OF THE
LAND OFFICE
AT ALBANY,
THIS 10TH DAY OF
JANUARY, 1882.

JOHN B. LEECH,
COMMISSIONER OF THE
LAND OFFICE.

ALBANY:
J. B. LEECH, PRINTER,
1882.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА *)

П Р И М А Р А.

Я бачу їх, як вони йдуть здалека, з правіка. Йдуть без упину і без кінця, довгою зграєю. Початок тої зграї згубився в далині, кінця не видно у тьмі, аж непевність бере, чи є той кінець і початок, чи се не коло величезне, безвихідне кружить перед очима моїми, кружить, кружить, і нема йому вину. Сила їх пройшла передо мною в убраннях незнаних віків і народів, потім прохвилювали гриви над шоломами, промаяли дивовижні крила над шишаками, зашаріли, як маковий цвіт, верхи на кудлатих шапках, промайнули іскри на шпигастих мідяних касках, мов срібні трави на багні-трясовиці пролетіли білі китиці на ківерах, а тепер уже сунуть плискуваті круглі шапки, мов скалки з олії на тихій воді, пливуть, пливуть так довго... Сих найбільше. За ними далеко у темряві мріють знов одержі невідомих віків і народів інших, не тих, що пройшли вже, але в темряві здається, що то ті самі йдуть з далини в далину, з темряви в темряву, і що то зачароване коло кружить, кружить без упину аж одур бере дивлячись.

Вони всі йдуть однаковим кроком, і з першого погляду здається, що то змії-полоз правічний, подоланий, але не поконаний, виліз і тихо в'ється навколо землі, помалу стискає її, хочаби задушити. Але зблизька видно, що то йдуть усе люде, і хоч вони йдуть безкраїм гуртом і всі немов однаковим пилом припали, однаковим маревом повились, однаковим кольором пойнялись, мов безліч фігур на одній картині, але кожен з тих людей один і нема другого такого в цілм світі, нема, не було і не буде з правіку й до віку. І кожен з них іде, щоб уже не вертатись. І кожен з них має цілий світ в очах, і ніхто інший не має такого світу, і світ той гине на віки, як тільки погаснуть ті очі, і вже ніхто не відбудує його таким, як він був, хоч би настали міріади нових світів.

Куди вони йдуть, ті люди з світами в очах? Ідуть туди, де зливається темрява з далиною, звідки ні один живий

*) Друкується з власного рукопису письменниці без змін.

голос не доходить, де жах одвічний стоїть на сторожі, щоб не пускати людей ступати самохіть у ту темноту без сліпих проводарів—старосі, хвороби—бо сі проводарі мають собі плату від всього живущого. Але не кожний дає їм ту плату. Сі люде, що зієм-полюють, голосом обвивають землю, йдуть без проводарів, але вони мають погоничів. Скільки сих людей, стільки й погоничів, а геть-геть за ними, зовсім невидимо, женеться жах, той самий жах, що боронить закладу браму. Він, боронячи, пхає їх туди, він, як божевільний, кричить їм безглузді слова: верніться вперед! А вони, як божевільні, безглуздо слухають його і йдуть вперед.

У кожного з тих людей в різних шапках і одержках є щось гостре в руках, щось блискуче, холодне чи палке, страшне й бездушне і в холоді своєму і в палу. І кожний може дати смерть кожному, хто йде перед ним.

Може хто хотів би спинитись перед брамою, де стоїть на сторожі одвічний жах і ляскає холодними й гострими зубами, і грозить кривавими устами, і палить вогнем нечистого дихання,—але нема впину нікому. Стати не можна. Треба йти, йти, йти. Бо скільки людей, стільки погоничів. Кожний чує за плечима зброю товариша свого, і в'язи його тремтять, бо він знає, що жало зброї от-от має вжалити його в шию, як тільки він спиниться і зараз очі його погаснуть і світ його згине навіки вкупі з ними. І він боїться оглянутись на товариша свого, бо знає, що той промовить безглуздо очима своїми божевільні слова: вернися вперед! А хто не вернеться вперед і буде дивитись назад, того зброя товариша його ужалить просто в очі і зруйнує навіки їх світ. Хто кинеється вбік, геть у широке вільне поле, того жало зброї ужалить в серце, і коли не впаде він скошеним кривавим цвітом на широке вільне поле, то всеж в очах йому потемніє і зміниться в них світ і вже ніколи не буде таким, як перше був, і широке вільне поле буде завжди чужиною для втікача, а рідна мова стане для нього прокльonom товариша, що не в свою чергу вступив до брами жаху.

Хто пристає до зграї самохіть, уже собі не пан. Хвалою стрічають його задні товариші, бо він віддалив хвилину черги їхньої, і він марить, що він проводар їхній, але він не може повести їх назад, як би раптом схотів, бо вже зброя товариша його загрожує потилиці його і він страшний тільки тим, що йдуть поперед його. Він уже погонич.

Ідуть узброєні люде і кожний клене того, хто впав поперед нього, і по трупу його йде в його чергу. І хоч би скільки їх падало позаду, передні знають, що неминуха зброя товариша завжди близько і завжди готова вп'ястися в його шию. Хто знає коли прийде остатній і які слова будуть в очах його?

Я бачу, як лізе сей змії-полоз, але я не бачу голови його. Хто був той один, що був головою потвори? Чи він був коли самотній серед поля? Чи він кликнув товаришів і повів за собою ту зграю? Чи вони йшли самохіть до брами жаху і кожний з них був проводарем товариша свого, того що йшов позаду? Коли ж настала та хвилина, що з проводарів погоничі зробились? Чом вони не вернулись од брами назад, поки були ще проводарями? Чи може той перший один чув уже за собою зброю товариша свого і не смів поглянути в очі йому? Чи може оцей змії-полоз був споконвіку безголовий і сліпий і страшний у своїй сліпоті безнадійній, як сам хаос? Хто може спинити його? Хто визволить видющих людей з тіла сліпої потвори?...

30. VI. 1905.

ПОЛЯРНА НІЧ.

(ФАНТАЗІЯ).

Сиділи ми при згаслому багатті
усі гуртом,—а гурт нас був чималий,—
дивилися, як вогники блакитні
тремтіли і конали, як між вуглям
вилися прудко золоті гадючки
і чезли, а за ними чорний вугіль
сивизною вкривався, наче старів.

Нам хата все тіснішою здавалась,
бо темрява з кутків давно вже вийшла
та й обступала нас немов облога.
Остатня свічка наша догоріла,
і вже не видно стало ні стола,
ні плям з вина червоного на ньому,
ні чарочок порожніх та побитих,
ніяких решток з бенкету... Той бенкет
немов останній був на сьому світі,
так сумно нам було тепер по ньому.
Один з нас обіззався: „як погасне
се вугля—буде чорно, як у гробі“.
— „То принеси ще топлива“—хтось мовив.
— „Принести? Звідки? Ти хіба не чуєш,
як хуртовина грає? Коли хочеш
позбутися життя, то вийди з хати“,—
понура перший відказав і змовк.
— Та що, посидьмо в темряві, братове,—
оззався наймолодший веселенько,—
припас для їжи є, живитись будем
навпомацки, а там настане день“...

— „День? Кажеш день? Ти звідки знаєш?“ —
На його всі сердито загукали,
та не збентежився ні крихти хлопець.
— Відомо всім, що ніч бува по днів,
а день по ночі! ще й зареготався.
— „Ото сказав!—промовив злісно дід.—
„Раденький, що дурненький! ще й сміється.
„Відомо всім!“ Либонь же й те відомо,
що смерть бува і поночі приходить,
і до схід сонця“...— „Ба! Коли вмірати,
то день, чи ніч на дворі—все одно—
для мертвого і сонце в небі чорне“,—
перечився хлопчина невгамовний,—
„ви б краще те подумали дідусю:
як довга ніч, то й день же буде довгий,
полярний, вічний день!“— „Ніщо не вічне!“—
пробовкнув дід. Ніхто його не слухав,
бо хлопець розбудив надію нашу
і всі його питали мов пророка:
„Коли ж той день? Чи довго ще ся ніч?—
„Недовго, ні!“— „А ти ж по чому знаєш?...
— „Перед світом буває найтемніше,
а темряви, як ся, ще не бувало!“
і в голосі озвалась перемога
у юнака. Хто мовив: „правда, правда!“,
а хто почав пригадувати в голос,
чи вже давно ся ніч нас обгорнула;
один казав: „два тижні!“, другий: „місяць!“,
ще інший: „Де! Давніше!“— „Ні недавно!“—
змагався ще якийсь.— „Одно відомо,—
знов дід проворкотів понурим гласом,—
що всі ми й доби й тижні погубили
в сій клятій тьмі, шкода їх і шукати!
Про найтемнішу ніч—ніхто не знає,
чи се вона остання... Може перша
з тих, що без просвітку“.— „Та ну вже, діду,
хоч би мовчали. Справді, ви мов пугач
віщуєте лихе“...—жіночий голос
бренив сльозами, теє промовлявши,
зате дитячий, мов злотиста стрілка,
з уст вирвався, аж темрява схитнулась.
„А я вже бачу день!“— „Коли?!“—не знаю.
— „Який же він?“— „Хороший! Дуже славний!
Червоний, золотий—який ще, мамо?
Ти знаєш, ти тоді мені казала“.
— Ет—байдуже озвалася матуся,—
то був не день, то сполох був та й годі.
— „А ти ж казала!“—То я помилилась.

Дитина вже заплакати збиралась,
коли замріли в хаті стіни й лави
і наш юнак покликнув: „Сонце сходить!
Бач, я казав!“ Ми кинулись до вікон.
За сніжною пустинею далеко
займалося півкругом сяйво... „Де ж там!—
сказала жінка,—се ж бо знову сполох“.
— „У сніжні ночі сполохи не сяють“—
промовив дід.—„Се просто місяць сходить“.—

ГОДИНИ ПРАЦІ.

Як я люблю оці години праці,
Коли усе навколо затиха
Під владою чаруючої ночі,
А тільки я одна неподолана
Врочистую одправу починаю
Перед моїм незримим олтарем.
Летять хвилини—я не прислухаюсь.
Ось північ вдарила—найкращий праці час—
Три дзвінко вдарила, що стрепенулась тиша,
І швидче у руках забігало перо.
Години йдуть—куди вони спішаються?
Мені осіння ніч короткою здається,
Безсоння довге не страшно мені,
Воно мені не грозить, як бувало,
Непевною і чорною рукою,
А вабить лагідно, як мрія молода.
Перед світом чорніє ніч на дворі,
І час гасити світло, щоб його
Не засоромив день своїм сіянням.
Погасне світло, та палають очі,
Аж поки досвітки в вікно тихенько
Заглянуть сивими очима, і всі річі в кімнаті
Почнуть із темряви помалу виступати,
Тоді мене перемагає сон.
А ранком бачу я в своїм свічаді
Бліде обличчя і блискучі очі,
А в думці, мов тривога, промайнуть
В дитячих літах чутиї легенди
Про „перелесника“. Розповідає, бувало,
Стара бабуся нам, маленьким дітям.

„Була собі колись дівчина необачна“...
Про необачну дівчину, що довго
За кужілем сиділа проти свята,
І не молилася, й на дзвони не вважала,
І спати не лягала, от за те
До неї уночі з'являвся „перелесник“,
Не д'яволом з'являвся, не марою,—
Спадав летючою зорею в хату,
А в хаті гарним парубком ставав,
Облесливим речами і очима.
Він їй приносив дорогі дарунки,
Стрічки коштовні й золоті квітки.
Він дівчину квітчав і молодою
Своєю називав, і коси розплітав їй,
Речами любими затроював їй серце
І поцілунками виймав із неї душу.
На ранок, як співали треті півні.
Зникав той „перелесник“, а дівчина
Уквітчана, убрана засипала
Камінним сном. А потім цілий день
Бліда ходила, мов яка сновиди,
І тільки ждала, щоб настала ніч,
Щоб з „перелесником“ стояти на розмові,
А тим розмовам був лихий кінець.
„А хто ж був порелесник той бабусю?“
Питала я в старої, та вона
Хрестилась тільки завжди і казала:
„Та не при хаті й не при малих дітях,
Не при святому хлібові казати.
Не згадуй проти ночі, бо присниться!
Так, я тебе послухала, бабусю,
Не згадую ніколи проти ночі
Про „перелесника“, моє свічадо тільки
Нагадує мені про нього в день.

19. X. 1899.

АНДРІЙ ГОЛОВКО.

М О Ж У.

ПОВІСТЬ *).

V.

Тихо на селі.

Адесь зовні за тином тополь, що по межі обчеської землі, клекотіло життя. Про це знали і тут. І синів же своїх оддали йому колись, давно. Було тоді трівожно і болюче. А сини з обрізами, з іржавими гвинтовками, в червоних стрічках, потішали:

— Куди там кадетам смикатись! Ось і ми йдемо. Дезертирували?—Ну що ж, як за землею поскучали були. А зразу туго—і ми є. До червоних пристанемо. За „совети“.

— Щасти ж вам!

Пішли... Було болюче і надійно: діти ж.

Але то було давно. Вже „кадета“ зіпхнули в Чорне море. Вже повернулися сини—переможці. Ой, не всі повернулися! Не один, не тисяча полягло їх скрізь по степах. Тілами молодими та кров'ю братам та дітям угноїли землю. Інші—з багнетами на сторожі по кордонах. І за їхніми спинами так спокійно на своїй уже землі. І тихо так.

Адесь клекотіло життя. Глухий шум линув звідтіля ланами-ріллями. То „Селянською Правдою“, то папірцем у „Виконком“, то сірими тінями з порожніми торбами й голодними очима...

Десь—буяло життя. Гуділи машини. Метушилися люде. На площах—„по мішеням пальба!“—клац-клац... Пахло потом, димом заводських коминів, духами „de-Nep“. Хрипло вив голодний жаж. Ближче ближче...

... Дужче руки давили на чепіги. Частіш батіг стьобав воли.

— Гей, гей, сірі!

І марилося—хтілося: буйні хліба на полі... Дзвенять коси, бренять косягоги жаток... копи... потім—весело степом цокотітимуть вагони продмаршрутів...

*) Закінчення. Див. „Ч. Ш.“ № 1.

— Гей, сірі... Гей!

А по шляху — сірі тіні людей з порожніми торбами й голодними очима...

VI.

В сутінях з'явилися вони на порозі і гостро встромилися в Гордійові. Три парі голодних очей. Була то мати, дитя на руках і дитя біля ніг.

Мовчки стояли брудні й обшарпані.

(Вечеряли саме).

— Бог дасть, молодице, — сказала мати, — самі кінці з кінцями зводимо.

— Тьотю, хоч крихітку. Отакусінку, — показала голодна пучку, — хоч дітям!

— Та де ж його набрати? Це ж не одна ти прийшла до мене: „дайте!“

Галя зчервоніла.

— Та дайте вже їм, мамо, — попрохала.

Мати розгнівалась.

— Ти розумна: дайте! — гарячилася, — а як у самих не стане, ви що тоді заспіваєте? Іди собі. Є ще в людей хліб, може й дадуть. Хат — багацько.

— Тітусю, повірите — не їли від учора. І не їстиму я, і не лизну. Дітям хоч.

— Немає.

Тиша. Дитинчатко щільніш притулилось до материних ніг. Аж іскорчилось якомось. (Немає!). А та підвела обличчя і кинула зле:

— Немає? Дай же, боже, щоб і не було!

І вийшла.

Мати спершу — наче хтось цебер холодної води линув на неї, аж затрусилася й зігнулась. Далі гнівна кинулась до дверей і з сіней чулося:

— А бодай тобі щастя не було. Проклята!

Батько насупив брови і процідив кріз вуси:

— Сволоч!

— А на мене: голодна і все, — сказав Гордій.

Підвівся. Взяв на столі хлібину й подався з хати.

За ворітьми —

— Молодице! — гукнув.

Та, зачувши позаду голос, кинулась тікати. І бігла по-над тином, тягнучи за руку дитину, що, впавши, волочилась по землі. Гордій погнався і схопив ззаду.

— Не битиму. Хліба на!

Голодна опустилася на землю і важко захекано дихала. Підвела негарне і зле обличчя до Гордія. Зобачивши хліб, схопила руками.

— Мій золотий!

Очі ясно і тепло глянули на парубка. Губи пошерхлі скривилися в сумній усмішці, а потім заворушилися, нервово смикаючись.

— Все? Цілу хлібину? Добрий ти!

Відлупила — дала дитині, одній—другій, собі. Останнє бережно сховала в ганчірря, що на грудях. Сиділи всі і мовчки алчно їли. Хапно кусаючи і не розжовуючи, ковтали. Гордій стояв біля них і з боєм дивився—слідкував за кожним рухом їхніх ротів, щелепів. (Які голодні). А в мозкові бреніло ясно і болюче: „мій золотий!“. Чи думав він коли, що таке безбарвне і холодне „золотий“ може бути таким щирим, таким — шматком м'яса, вирваного з серця. „Мій золотий!“ Мої безталанні!..

Потім сів поруч.

— Ти здалеку, жінко?—запитав.

— З Катеринославщини. Голод у нас. Поїли все, що тільки можна з'їсти. Сховала двох дітей... Пішла—а тут те ж. Верстов за 30 чоловік зостався. Хто зна чи тиф, чи що Слабий дуже: упав на шляху та й не підводивсь. Я відтягла на бік, щоб хоч не переїхали... Сиділа до ночі — ще гірше стало. Що було робити? Запхнула йому за пазуху окраєш хліба, забрала дітей і — далі..

Замислилась. Зітхнула тяжко.

— Двадцять літ жили вкупі. Хоча б помер, все ж краще з хвороби, ані ж з голоду. А встане хорий, чи дійде він туди на врожаї? Чи заробить де? Зараз здоровий роботи не знайде ніде, хоча б за харч, через день хоча б давали їсти... Ось і я—їду. А куди? Сама не знаю. Так—їду. Може де випрося, зароблю. Не хочегься вмирати—діти ж. А не було б їх, давно на гілці б десь теліпалася. Може б таки хоч мотузка де випросила... Хіба це—життя? Муки ці..

Вона пригорнула дітей рядом, що як хусткою ним були покриті її плечі. І сама в безсиллі і смутку схилилась до тину. Місяць, як електричним лихтариком, освітив її обличчя. Було воно блідно-зелене з великими темними плямами очей і в болю скривленого рота. Вся постать її тремтіла.

Гордій нахилився до жінки, й немов обценьками хто стиснув серце: вона плакала тихо й без сліз. Пригадалось—таке обличчя він бачив десь колись... І таке воно схоже було на материне. Тії, далекої матери обличчя. Що бачив може ще з колиски, а може лише снилось...

Було жаль. І болюче, і ще якось... Гордій не міг би й сказати—як іще. Немов у церкві колись іще в дитинстві, коли співали „іже херувіми“ і безліч очей поривно в молитовному екстазі рвалися до „Спаса“. Так було тепер.

Мовчали. Жінка ридала німа, скорботна. Гордій з боєм дивився їй в обличчя.—Ось над очима ворухнулися дві осечки, уста засмикались. Вона казала:

— Хіба це—життя! Собакою голодною никаєш. Люде тебе, як чуми, бояться. Під тиним спиш...

Вона підвелася.

— Ех, мабуть іти, дітки, будемо.

— Куди?—запитав Гордій.

— Куди? А хіба я знаю—куди? Куди небудь спати, хоч з дороги ж зійти.

Гордієві лачно зробилося раптом (куди ж таки вона піде?). Він узяв на руки одну дитину—старшеньке і сказав просто і тепло:

— Підемо до мене.

Жінка похитала головою.

— Ні. Твоя мати нас прожене.

— Моя мати? Так не до їх же, а до мене підемо.

Пильно глянула на парубка голодна. Похнюпилась і мовчала. А потім підвела очі, немов не свої, сухі і жорсткі і кинула:

— Ходім. Ти ж не обидиш? Хоч дітям даси що?..

— Дам.

У повітці на возі поклалися діти і мати. Гордій бережно укрит їх сіряком. „А вошва буде“—таки виприснула думка, та зразу ж і збив він її з ніг: чорт її бери, обкуримо сіркою і квит. Яке й страшне!

Сидів у кутку на плузі і дивився в темряву. Чулося за спиною біля ясел ремігання волів. Під сіряком—дряпання нігтів по тілові, часте і мабуть до крови.

Дунав: ну куди вона піде завтра? Двоє дітей на руках. У пазусі—шматочок хліба. А шляхи безкраї хитро попере-плутувались поміж себе. Кудюю їй іти?... Навколо—чужі люде, що як чуми її боятимуться: „брудна... хора... а може ще й украде що?“... І чужа вона, і всі—чужі... А їсти хочеться ж. А діти туляться до ніг і так болюче скиглять: хлі-іба!..

Уявлялося—курний шлях. Він, Гордій, стоїть обіч, а перед очима люде повзуть-сунуть... Ось старенька жінка з хлопчиком, зігнута, ледве чвала... Що? Не може бути?! Ні, так. Це—мати і Василько—то. На обличчях—бруд. На плечах—торби. На тілі—дрантя...—„Куди ви?“—„На врожаї... їсти!“, Пройшли. Старенька мати ледве чвала. Василько хліпа: „хлі-іба!“. Гордій наздогнав.—„І я з вами“. Торби поздіймав: „я нести буду“. Пішли. Випрохали хліба трохи—все їм оддав. А сам дивився на їх обличчя, у вічі, де німів голодний крик, і було гарно.

„А як не мати?“—вискочило раптом питання і насміш-кувато вищерилось до Гордія,—„мабуть сам же поїв би... Та й не пішов би.. Адже ні? Звичайно, як же: то—мати, а то що? Якась сіренька пляма. Хоч і складна комбінація елементів і т. и., а все ж—сіренька пляма і тільки...“—і пи-тання захіхикало.

Під сіряком нігті дряпали настирливіш. Потім чуло—
жінка підвелася й сіла.

— Ти—тут?—запитала.

Гордій підійшов.

— Я. Що таке?

Помовчала жінка. Зашкрябала в пазусі.

— Передумав хіба?—запитала,—чи може дітям шматочка
хліба жаль стало?..

В голосі чулася злість і презирство.

Павза.

— Ну, а й який же ти. Чи несміливий... Так не обриш
же? Ні?

Рукою взяла за плече і потягнула до себе.

— Тільки ж... і обірвалася.—Гордій міцно схвив її
руку, притулив до обличчя собі і занімів.

Мовчали. Гордієве тіло тряслося в придушенім данні.
Рука, що він держав її в своїй, раптово затремтіла. Друга
доторкнулась до його голови і ніжно сковзнула по лосі.
Ще... Очі дивилися в ніч і не бачили нічого, навіть трави...

Мовчали. Жінка сиділа на возі й голубил ніжно
парубка, що схилився їй до руки і мовчав. Потім—та втома
налягла. Хтось щось сказав. „Треба“. А що тріс?.. А,—
догадалась одразу,—це ж хліб і досі в печі. Кинулась у печі,
а там—білі пухкі паляниці... Виймати—в челюсті не гаять...
На порозі став чоловік худий і чорний. Хлипав: „Е, пух'я-
ники їси!.. А я з голоду здиhaю...“ Зникло це. А пм хтось
її бив, а вона плакала й кусала до крові порослу лоссям
руку...

Прокинулась пізно—сходило сонце. Схопил з воза,
побудила дітей. Гордій сидів у кутку блідий і стесений.

— Хай би ще спали—сказав.

— Ні, підемо.

Почала загортати в ганчірря дітей. Ті хорчилися
з холоду, безсило намагаючись підвести пудові пові Позіхали
й маленькими брудними кулачками терли очі.

Гордій сказав, щоб трохи пождали й пода до хати.

В хаті тихо. На полу молода і рожева рівножному
сні—Галя. Василько біля неї скорчився—роскрія сонний.
Більш нікого не було. „Батько мабуть воли напел, а мати—
на дворі“—подумав. Хай собі. Дістав свого речев захисного
кольору мішка. Витяг із скрині, поклав туди: ру білизни,
рушника, новий святковий „костюм“ (пуд башна—хоч
зараз), зверху—хлібину. „Ну, все“. Зав'язав, на на себе.—
„Все“. В середині, немов хто взяв у руки і палу стиснув
серце. „Так-так. Тепер заломити в распачу ти, щоб аж
хруснути і з підтягнутими на лоб бровами, скривленим
ротом проказати: „прощай!“ Три знаки оклику, чи не треба
може?—Мабуть не треба!“

Всміхнувся і вийшов з хати.

Жінка з дітьми була вже за двором. Тихо пленталася подорозі. В загоні чулося—хтось доїв корову. „Мати. Зайти б... Як же так?“ — подумав, а пішов просто до воріт. Біля перлазу зупинився. „Ач чорт, боягуз. Тікати? Було б же тоді внісі, щоб і сам себе не бачив. Що: боязко? Ні чорт!“

Вернувся і підійшов до хвіртки в загін.

— Мамо—позвав стиха.

Мати визирнула з-за корови. Гордій підійшов ближче.

— Іду я. Щоб знали ж.

— Куди?—і хотіла дойти, та, зобачивши торбу на плечах, кинула дійницю і підійшла лячна і здивована:

— Гордію, куди ти?

— Так, у світ. Зовсім іду від вас. З отою жінкою, що вчорз дітьми хліба просила.

чі в матері зробилися враз такі великі. В них метнувся і задів жаж. А Гордій здивувався—які вони бліді, немов полипи. Було жаль.

Ну як же це, Гордію,—ідеш!—очима обдала мати—Господи із тобою! А ми ж? Ждали-ждали...

Мамо, ах, вам не зрозуміти, іду хоч не хочу. Іду бо хочу... Ах, вам не зрозуміти. Але то—нічого. Адже ви знали, що в мене сухоти, що я і року не протягну... Ну—іду. А як вмер? У вас—Галя, Василько. А я вмер. Завтра неділя! Ідете до церкви. Дяк хай вам напише на клаптику: „за угой раба Гордія“. І подасте попові. Трошки поплачете пм. Трошки лише, а то—жаль...

Врлі душило.

—у, оце й усе, мамо. Хай буде, неначе я вмер. Прощайте.

Пів геть. За ворітьми був, як гукнули ззаду хрипло, мов негашляним горлом.

— оглянись. Наздогнав жінку—пішов поруч мовчки. А потім питав:

— чи ж підемо?

Здвинула плечима та. Згодом підвела очі.

— ти?

— З тобою.

Жінка—під лоба навскоси глянула на парубка. Зітхнула на всі груди і похилилась головою...

Ішлию дорозі й мовчали.

VII.

У дід Панаса старенького і вбогого найняли собі куточок-комірчку. Було гаразд: тепло вже, а спекти чи зварити можна був і в хаті. Хазяї не перечили.

Жили в кутку в комірчинці стояв клунок яшного борошна. сило вистачити до нового хліба. А там?—Якось

буде. „Буде в людей—не пропадемо з голоду й ми“,—порішили і в будучину не заглядали. Бо була вона сіра й тоскна, як осіння під мряку далечінь. А в ній, як тіні, блукали сумні можливості...—Під тинами може никатиме з дітьми. На дворі холодно і мокро... Може—в нетопленій хаті... скиглитимуть діти голодні і сині з холоду... Хліба немає. Може... А, хай йому! І жінка силкувалась не думати про те. Якось буде... А Гордій і зовсім не думав і не турбувався. Яка ріжниця? Наче це—так важно, що на 30—40 мільйонів голодних вийде одна з шматком хліба в зубах і стане обіч. Наче це—так важно? А він?—Коли пожовкне листя і буде падати,—його не стане. А може ще й раніш... Хиба й це—важне?

Важне те, що так тепло і ясно сміялося сонце. Біло-голові й раденькі діти бавилися в калачиках. Мати їх пряла комусь клоччя. (Мішок за жменю пшона дітям на кашу). Тихо мугичила собі під ніс простенький і журний напів. А в той час думала—може про покинуту хату десь, в далекому й голодному селі.. Про дітей, що розгубилися по цілій країні то по наймах, то з торбами...

Гордій лагодив комусь чобота і думав про матір.

Прийшла стара і згорблена, підвела роз'ятрені очі і стиха:

— Гордію, на що це здалося!?

Потім плакала і дорікала чужу і ненависну їй жінку.

— Прийшла й забрала. А я? Я ж під серцем носила його.

Ростила. Очі видивила, виглядаючи його з війни. І діждала!—Старість... Навіщо ти була прийшла тоді? Та знала б же—за ворота була б винесла тобі увесь хліб, що був у мене.. Навіщо ти його держиш?!

І благала сина вернутись.

Жінка з ненавистю дивилася в поморщене лице. І набігали на її очі якісь тіні й холодно поблискували огники.

— Я не держу його,—казала і насмішкувато посміхалась,—хай іде. Не чарувала ж я його і зіллям приворотним не поїла.

Мати маленька й безпорадна стояла перед сином. Було жаль. Так жаль було! Тоді Гордій насупивсь і сказав:

— Не ходіть до нас більш. Як лаяться та плакати—не треба.

І навіть „мамо“ не додав. Вийшло холодно і жорстоко. Може тому скорчилась була й мати і тихо без слів пішла з двору.

Хай собі. Було байдуже. Спокійно і певно падав молоток на біленькі цвяшки, вганяючи їх у підшву. А мимоволі думалось:

Це йде мати по дорозі. Дивиться собі під ноги й за сльозами нічого не бачить. Потім дома обідати посідають. І мовчатимуть усі. Немов у хаті на лаві головою на покуті лежить мрець. Потім батько озветься.

— Чужі ми йому. Хай же й він нам буде чужий.

Мовчатимуть знов усі.

Хай. Було байдуже.

„А може це гвинтик який заіржавів або зломивсь?“— Гордій підвів голову, глянув на левади, де в соняшному тремтінні мліла земля на луках і хитнув головою.— Ні. Адже ж луки тремтять і мені—не байдуже. І зараз скінчу чобота—пиду туди. Буду простоволосий і розхрістаний блукати в просторах під сонцем. І буде гарно, не байдуже..

Скінчивши чобота, шпурнув його в комору, а сам левадами подався до річки. Скупався. Довго лежав на розпеченому сонцем піску і кріз повіки дивився на сонце. Було хороше. Все тіло млосно тремтіло в соняшнім промінні. І не було дум... Було хороше... Хотілося довго-довго лежати на сонці, аж поки зірвалося б воно і закотилося б, як блискучий гудзичок за комод,—за ліс... А потім, коли б уже стемніло і тіло обгорнула б нічна свіжість—заритися в ще теплий пісок і спати до сонця...

Пригадалася Христя. Чому? Шукав довго і вперто тії ниточки асоціацій, по якій прийшла й стала перед очима, струнка і хороша. Не знаходив. А потім раптом і несподівано згадав, що перед тим потягнувся заряджено. Ну—стриб і—Христя.

Гарна вона і така несхожа на інших. А як усміхається!

Потягнувся знов. Хотілось бачити.

Почав удягатись.

В дитячому будинку, коли підходив, на дворі—галас. Грали „в гусей“. Високі й дзвінкі голоси обриваючись згучно носились в повітрі ясними уривками. Немов хтось перли сипав на скляне блюдо. На воротах стояла чорнява дівка-служниця з коромислом і цеберками й гомоніла з жінкою через вулицю. Зобачивши Гордія, всміхнулася й дала дорогу.

— А тільки тьоті Христі немає,—сказала й лукаво примружила очі.

— То лихо!—всміхнувся Гордій і собі, і злегенька вщипнув за щоку.—Циганчатко ти хигре!.. Так немає—правда?

— Нема,—поважно вже відповідала дівчина,—ще зранку пішла в Освіту чи що. Час би вже й повернутися. Вона хутко Ви зайдіть.

— Та нічого.

Пішов. Ззаду дівчина весело гукнула:

— Здалеку побачите—в червоній хустці.

Гордій посміхнувся. Було хороше. Вгорі—сонце. На землі—бризки його. Вони були скрізь: і в сміхові весело примружених очей, і в дитячих криках, що весело гасали поміж осик, немов „у панаса“ бавилися, і в червоній хустці, що ось-ось зустріне посеред зеленого степу... Скрізь. І від того було ясно і хороше.

За селом—зелене море хвильне. Легко падали й безшумно пливли, толочучи хліба, тіні білих хмаринок. В горі—жайворінки весело дзьобали натягнуті меж сонцем і землею злотні проміні. І дзвінко сміялись вони ясні і соняшні. Здалека між двох тополь блищала лисиною церква...

Ген-ген по дорозі розсвітнув червоний мак. Він коливався злегенька і наче дзвенів.

Гордієве тіло наструнилось і затремтіло.

Зустрілися.

— Гарно!—сказала Христя веселими очима, рожевим обличчям, постаттю всією.

Гордій погодився.

— Гарно! І навіть люде погарнішали. Немов із лазні повиходили й по-святковому підмалювали собі обличчя.

— То правда—підмалювали. А без гриму... Гордію, чому ми—такі нікчемні й гидкі? Тисячі літ живе людськість, а й досі не зміцніла як слід. Надивилась я. Що тільки робиться на шляху з Катеринославщини!—Жах! Тисячі літ над нами сонце, а ми й на крок не підійшли до нього. Тільки й того, що фарби для гриму дешевші стали за хліб... Гордію, чому ми—такі нікчемні й гидкі?..

Зійшли з дороги й межею йшли навпростець. Під ногами—сивий полинь, васильки. З хлібів синьою всміхались волошки.

— Чому? — перепитав Гордій. — Може тому, що вилупили нас матері не під сонцем і серед степових далів, а в темних і вонючих конурах під брудними ковдрами. Може тому, а може... Багацько є причин, а між них найбільша—немає в нас „хочу“! А коли й є, то таке ж кволе, як і ми.

Стежка обривалася й падала. Як на долоні внизу—село, річка. За нею—луки, темний ліс, синя далечінь...

На кручі посідали.

Мовчали. Потім Гордій ліг горілиць на траву, підставив під сонце обличчя, груди й озвався перший.

— Ах, яке гарне, просте життя!—казав,—а люде, як криловський ларчик, крутять його у себе перед носом. Скилять. Десятками вішаються на одній бантині. І слиняво шамкають на всі лади: „Де ти бродиш, моя доле? Де ти?—озовися!..“

Схопився й очима ясно обдав дівчину.

— Озовися! Ат, чорт! Поглухли хіба? Чи не кричить зо всіх боків їх доля: я ось—сонце... Я ось—в туманах далечінь... Я ось—...

Раптом змовк й очима вп'явся в очі Христині. (Зникло вже).

— Христинко, ще! Всміхніться...

Підповз і жадно припав очима до неї. Тремтів. Христя схопилась на ноги і хустку, що сповзла їй, туго зашморгнула на шиї. Гордій упав у траву й занімів.

Мовчали. Гордій лежав, распластавшись, важко і часто дихаючи. Потім потягнувся й гребонув повну жменю трави, шпурнув нею. Травинки впали йому на обличчя, на груди, Христі під ноги...

Тоді вона схилилася над ним, провела рукою по волоссі і стиха та ніжно:

— Гордію, не треба так... Я ж так вас люблю... Не треба!—і дивилася на нього згори благаючи й безсило.

Гордій глянув на неї довго і пильно. Бачив — тремтіли злегенька повіки. І тихо сказав:

— Добре. Не будемо про це.

Заплющився. Така втома була. Хотілося спати, а під черепом повзало щось таке важне, що неодмінно треба було сказати. І не було сили виліпити з нього думку і перекласти її на звуки... Лежав у напівсні. Шелестіла трава і тихий, як над колискою, напів тріпотів над ним. Линув чи з соняшних лук, чи може Христа у головах співала? Потім тихшав і роставав під сонцем...

Гордій спав. Христа схилилася над ним і пильно вдивлялася в обличчя. Сковзнула по різких лініях уст, по повіках, що злегенька тремтіли... Між бров-глибокі зморшки. В волоссі де-не-де сивина.

— Мій хороший!—думала.—Ні, ти любитимеш мене. Я хочу цього. І не лише як хвилину тому, а всю, всю... Я хочу!

Довго сиділа й дивилася в його обличчя. Потім тихенько підвелася й навшпиньки відійшла геть.

VIII.

З-за лісу грізно сунула синя хмара. Гнівno гурчала і дихала огнем. Шумів за річкою ліс збентежений і вітер перелякано кидався, тікав, толочучи очерети берегами. Сердитий гасав помеж дерев на леваді.

Набіг. Штовхнув Христю. Грубо так: навіть „пробач!“ не сказав. Зірвав хустку з голови.

Ішла простоволоса. А хусткою матляла в повітрі.

— До нас! До нас іди!..

Було трівожно і радісно. Груді хвильні жадно хапали насичене грозою повітря. Обличчя розчервонілося. І в усьому тілі—тремтіння молоді крові. Аж гнітюче. Хотілося кинути в річку і проти хвиль плисти довго і прудко. Або ж схопитися і бігти степом. Назустріч вітрові. Швидко і щоб лоскотав він обличчя, рвав убрання, пружко тиснув на тіло спереду...

Було трівожно і радісно. А в тілі—тремтіння молоді крові.

Ішла. Ззаду левади—степ, вздовж річки—стежка. З того боку—луки, ліс, далечінь.. Обіч дзвеніли коси.

Христя зупинилась і прислухалась. Потім шарпнулась і, хапаючись за траву, за куші, вилізла на кручу.—Степ. Над зеленими хвилями біліло кілька фігур косарів.

Пішла на них.

Ті підходили ручок і сиділи—гостирили коси.

Підійшла. Привіталася і замовкла. Косарі теж мовчки догострювали. Далі—один підвів очі.

— Ну що, чорнява, гарненького скажеш?—запитав.

— Перевезить, спасибі вам, на той бік.

— Ач чого схотіла: кидай косу та йди її перевозь.

— Хіба ж тут далеко?

Другий косар таранкуватий і негарний вищерився й кинув:

— А на ніч візьмеш—перевезу. Ти звідкіля?

Христя кивнула головою за річку.

— А ген з отих хат.

— Ну так от: переночуємо разок—перевезу. Уговор—первое дело—і знову весело посміхнувся.

Христя помітила, що в нього гнилі зуби й по-жіночому вузькі плечі. Не відповідала. Ближче підійшла до чорнявого з м'язистими й порослими волоссями грудьми. С-під густих брів на неї зиркнули чорні очі.

— Ну?

Христя всміхнулася й стріпнула віями.

— Не сердься,—і знову посміхнулась.—Зглянься хоч ти, голубе, над бідною дівчиною—перевези... Ходім!

В очах благання і іскри, і сміх.

Парубок часто кілька раз підряд затягся цигаркою. Кинув і підвівся.

— Хвещоре, подай кушку—заразом і води наберу.

— Ну-ну, намери,—вищерився таранкуватий.

Пішли. Христя спереду, а він за нею. Йї очима кидався, латав і мняв її струнке тіло. Мовчали. Лише раз, оглянувшись, кинула дівчина зі сміхом:

— Ай, гарно ж!

На кручі зупинилась. Парубок спустився і знизу підвів голову.

— Ну?

Христя помалу, придержуючись за куші, за траву, спускалася з кручі. На мент зупинилася була. Руками за куш бур'яну, очима в далечінь.

— Іди ж!

Пустилась рукою і кинулась униз.

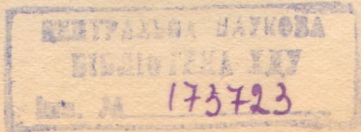
Стиснуло дужо. Уста до уст. Хруснув стан.

— Ай!..

IX.

Ніч.

Тихо на селі. Тривожно де-не-де клепали собаки. А з степу грізний шум... І топіт кінських ніг і крики далекі... Ближче...

Спалахне край села чиясь хата... По вулицях—татари... І клекотітеме в селі, як у казані... Тікатимуть люде геть, в байраки, в очерети... Ревтимо худоба, а в чорному небі над огнищем—селом кружлятимуть білі плями...

Але ж чому тихо так?

Гордій зупинився, прислухався й звернув у провулок.

А—це вони упоралися вже. Спалили село. Погнали худобу, пов'язаних то гуртами, то до сидел полонених... Степ навколо... Перед світом... Така сумна й трівожна далечінь...

Чи то ж вона втекла? Чи й її захопили?

(Пригадалася комора. Пахло любистком і молодим тілом)...

Може й її захопили? І біжить вона степом, зв'язана верьовками з іншими. Роспатлана й распачлива. Ноги збиті в кров. А ззаду по спині стьоба до крові гарапник...

Ще з вечора сміялась. Під гармошку танцювала „польку“ і „козачка“. Горнулася до Гордія і сміялась. Потім, як мужа, повела на ложе своє. Потім—журилася, що старі батьки і що їй не місце в родині. Вже й зараз брати та невістки гризуть... Сватав удівець з двома дітьми. Треба йти...

І уявлялося Гордієві—на полу полягали „він“ і „вона“. У вікно місяць сріблясто залив їх постаті під рядном. Спина до спини. А знадвору—пісня... Хтось вигукнув... Захлибається від сміху гармошка...—Душно зробилося. Скинула з себе рядно. А в грудях швидко й нерівно—тук-тук...

Було сумно. І жаль було синьоокої дівчини. І себе, і всіх...

Ах, чому,—думалося,—життя не стрибнуло ну хоч через один рік. Це жили б ми в ХХІ. Гарно було б.

Степ незмежений золотить сонце. Гудуть машини - гіганти, повзуть по ньому, як величезні животи, згризаючи по стерні нижуть разки з лангхів зерна. Люде - люде... Та по їх засмаглих обличчях не л'ється піт. В очах радість. І немає втоми...

Над вечір весело дзеленькаючи забіг трамвай. Людно. Сміх... Рушили додому. Навколо—тихий степ. Ген під повітками німі вже куняють машини.

Спереду в садках вздовж річки біліють палаці, залиті електросяєвом. Десь гремить оркестра. Шум руху. Сміх... Після купання—в „Сає“. Шумно—ясно. Потім, не підводячись з-за столиків, були на концерті в Петрограді чи що. Хтось заохочував завтра зустріти сонце в Криму на морі...

Річкою в лодці пливли. Під берегами—очерет, лілеї... На кручі при світлі ватри червоні постаті. Може—від полум'я, може—від сміху... (А, це ж—ніч під Івана Купала). Буріла молодість і радість. Хороші які всі. І всім як хороше! Ось—ясно очі глянули на нього. Такі знайомі й любі очі... Де він бачив їх? А, колись, сто літ тому... Сиділи на кручі... Сяло сонце... На ній—червона хустка...

— Христя?!

І вона підвелася. Дала руку. А очима сміялася соняшно й іскристо. Під ногами блиснуло полум'я ватри. Одбігши—стали, часто дихаючи... Потім, не пускаючи рук, пішли тихо. Спустилися на казкове дно чарівної річки... Здалека—шум, зітхання оркестри, радісні скрики...

Біля воріт під тинем сіріла постать, загорнута в хустку. Коли Гордій підійшов, вона навіть не ворухнулася. Тоді він нахилився й злегенька доторкнувся до неї.

— Хто—це?

С-під хустки підвелася бліде Христине обличчя.

— Я.

Павза. Потім Христя зітхнула й озвалася.

— Прийшла я... Гордію, чому мені так тяжко? Так сумно і тяжко так!—Чому?!

Очі великі скорботно стріпнули віями й припишкли. Гордій прихилився до неї—вії до вій.

— Христинко, ти—хора?

— Ах, чи знаю я! Болюче. Так було колись—...тихими кімнатами ішов ти. Навколо—ві сні діти. Грюкнули двері... Було тяжко, як зараз. На кручі—теж. Пам'ятаєш—вітер по траві... Пахло васильками і полинем. Ти щось говорив. Не пам'ятаю, та пам'ятаю очі.—В них одбилось було сонце. І ввесь ти був жага сонця...

Христя похилилася. Мовчала. Потім підвела обличчя.

— Гордію, чому ти ніколи тепер не глянеш так, як тоді? Стриваємося, немов чужі. Наче не ми йшли тоді степом, сиділи під сонцем... Невже то, Гордію, був лише мент. Хіба ж я тебе не люблю!

— Я гадав—ні.

— Ой, ні—люблю. І тоді—теж. Боялася лише...

— Дитини?

— Ні. Боялась тебе. Боялася, що відносини наші будуть по тому брудні й буденні. Ти назвав би мене „своєю“ і як зі своєю річчу поведився б. Схотів—притяг би до себе. Схотів—одіхнув би. А я б мусила бути твоїм люстром. І в унісон тобі бренті. Бо я ж—„твоя“. Я боялася цього і не хотіла... Дурна я була!

Хруснули пальці.

— Ах, яка дурна!—Боялась щастя...

Христя наблизилася обличчям до Гордієвого й захлибаючися говорила:

— Це ж—щастя! Бути твоєю тінню... А я...

Раптом з острахом:

— Гордійку, ти блідий—може стомився? Іди спати, іди. А я, як тень твоя, проведу тебе до хати, причиню тихенько двері і сяду на порозі... Довго сидіти буду—до сонця. А тоді піду собі геть... Звечора знову—прийду, сяду біля перелаза

і ждати буду мовчазна і покірлива. Ти будеш на вулиці, може з іншою.—Я ждатиму тебе. І буду покірлива, мовчазна.

Ніжно пригорнулася до парубка. Заніміла. Далі—потягнулася очима до його обличчя: впилась.

— Тобі добре?—запитала.

— Хаос в душі моїй. І люблю я тебе, і жаль мені тебе, моя дитинко. І сумно, що немає її, Христі, зі стиснутими устами і зморшками між брів. Немає. Де—вона? На кручі? В притулку?... Знав би—зразу б же кинув тебе й побіг би... Немає...

Змовк. Пильно дивився в дівоче обличчя.

— Яка ти несхожа на ту Христю,—казав згодом.— Несхожа і все ж така хороша й ти!..

Мовчали. Христя згодом озвалася перша.

— І буде добре. Уяви собі: над річкою в садку, як печеричка,—наша хатинка. Біленька—так, наче і всміхається. Живемо. На полі працюємо... У вечері потомлені вертаємо додому... Ах, я так люблю вечір улітку. Шумно. Рипить десь віз. Трешкає чабан батоном... А з-за левад пісня тиха... Так і здається мені, що я сиджу на перелазі під рясними осиками. Жду не діждуся. Нарешті з косою тато, мама з граблями—ідуть, заціловані сонцем.

— От любя доня виглядає. А вечеряти ж наварила?

І всміхаюся я, рученята до мами простягаю... Хороше буде. Підійдемо ми до воріт, а на перелазі жде нас наша дитина. Вона буде гарна, як ти... Внизу—річка... Під місяцем у човні. З боків—латаття, лепеха. В кущах на березі—соловейко. Ніч зоряна... Хороше ж, Гордію?

— Цього не буде.

— Христя великими очима глянула на парубка.

— ?

В очах ворухнувся жах. І вся вона здалася Гордієві такою звичайною і неінтересною. Придивився пильніше—ну зовсім же не та... Казав, холодно обриваючи слова і навмисне жорстоко.

— В мене—сухоти. Найдалі як в осені здохну я. Це—раз. Досить?

Дівчина жаско кинулась і принишкла.

Він говорив далі:

— Дитина... Хатка-печеричка... працюємо на полі... Все це—гарне лише на малюнках олійними фарбами. Та й навіщо це здалося? Навіщо так образливо сходити „на нєт“? У тебе ж є робота, є притулкові діти... Хто ж буде з ними по леваді бігати, блукати степами, вечорами казати казок і в сутінках сповивати їх ніжно і красно чарівними сонетами?..

Христя сиділа з похиленою головою.

— Ти не була колись такою,—казав Гордій,—пам'ятаєш наші зустрічі?—Яка ти була хороша і радісна. А це... Ти

мусиш бути знову такою. Стисни зуби. Нахмур брови і скажи собі: „мусить бути так!“—і так мусить бути.

Христя підвела очі на Гордія:

— Ні, коли людина усім своїм єством хоче чого, що може вона проти цього? Чи може що тоді вона?

Павза.

— Ну скажи лише: „може“! Ну скажи! Хитни хоч головою „так“. І повірю я. Візьму в руки себе і не буду хора як зараз. Хитни лиш головою.

Обличчям близько прихилилася до Гордієвого й очі іскрилися.

Не було дум. Було ясно і соняшно. Потім ворухнулася одна, важко поповзла, розбуджуючи інші. І стало їх багато, переплутаних в живий клубок.

Як бути?

Часто тукало серце. В мозкові сивенький розум підняв на лоб окулярі й розвів руками: нічого не можу.— В грудях такий шум.

Раптом Гордій одхилився од дівчини й промовив:

— Іди додому. Христинко. А завтра, як буде сонце, ми стрінемося в степу... може у вас в будинкові... Стрінемося, як буде сонце. В тобі тоді не буде суму. Тоді ми будемо обоє ясні й радісні... А те— кинь. Напружся і геть шпурни од себе і сухотне дитя наше, і помийницю, обплетену колючим тиним... Любов хмелем обплутує нас.— Не треба. Напружся, люблю моя,— і будеш вільна, і будеш радісна. А зразу—йди додому. Я так стомивсь.

Христя підвелася.

Пішла. На ході оглянулася й кинула:

— Жорстокий, ти!... Напружся!—і засміялася сухо...— А як благала я тебе, хоч головою хитнути, був ти як скеля холодний... А чи сам повірив собі... Язикові своєму...

Пішла.

Вмирала ніч. Гаснули зорі. По річці, луками—слався туман...

Гордій сидів під тиним. І в душі в нього такий хаос. Немов жива стояла перед ним маленька постать загорнута в хустку. Очі в благанні й скорботі линули до нього і тихо вуста ворухнулись:

— Мовчав, як скеля холодна...

Було жаль. Хотілося, щоб не була вона журна. Хотілося сказати щось ясне і таке хороше їй, щоб по тому розсвітнула вона і всміхнулася тихо і соняшно.

Не знав, що сказати.

А так хотілося. Так треба було.

Сонними вулицями блукав схвильований і сумний. З боків хати примружили очі, немов хитро посміхалися до нього. Гордій дратувався. Думав про людей, що спали під цими

покришками стріх. Пригадалося чомусь — грязький шлях в осени. Сірі й потомлені йшли з гвинтовками. Мряка... Де-хто перев'язаний брудною марлею. Було тоді також хвильно і сумно.

— Ат, чорт,—аж зупинився Гордій,—з усіх куточків повимітаю які лише є калорії енергії. Хіба не вистачить на те, щоб раз хоч посміхнутися й хитнути головою?!

Під вікном у Христі довго стояв. Прислухався—тихо. Спить мабуть.—Хай спить. Жаль було будити. Перейшов двір, леваду й біля альтанки зійшов з кручі до води. На піску пружкому й холодному ліг—роспластився.

Тут стрінуться вони. Христа, як завжди, ранком прийде купатися. Сходити буде сонце. Очі відіб'ють його в собі і будуть іскристі й ясні. Смутку, як сеї ночі, не буде. А коли ж прийде вона і знову стане журна і скорботна і скаже:

— Я хочу того всім єством. Що можу я?!

І знов буде благодати хоч головою хитнути. Хоч одно слово промовити: „можу!“ Що скаже він? Чи буде як тоді мовчазний сидіти. Ростане в промінні її очей. Чи що він скаже їй? Підвівсь і думав.

Ось сиджу я. Чого найдужче я хочу зараз?—Сонця. В промінні його зустріти Христю веселу й радісну. Степом іти поруч... Дивитися в вічі їй і слухати, як оповідає дітям чарівну казку. Або увечері—гру на роялі...

Це я хочу цього. Життя хочу. І чи можу я зректися його?

— Тю на тебе!

Шия раптом витягнулася й очі кинулись з орбіт.

— Як?!

В кармані муляло щось. Револьвер.—„Ага, кулю в лоб. Що може бути легше? Але ж це—божевілля.—Хочу жити й позбавитися життя...“ Цілком вірно, т. Гордію! Але хай буде це експериментик, звичайний без найменших претензій бути розумним актом. Неважно це. Хай це буде лише бунт проти диктатури чуття. Правда, він тобі нічого й не дасть, крім смерті.

Але, що—ти? Тобі туди й дорога!..

Пригадалися слова лікаря: місяць, од сили—два. Але й то—сонце, сонце, сонце...

Так що—яка різниця?—Ну, різниця є: місяць—два до смерті, коли знаєш це,—рівні 0,9 всього життя від дня народження.—Вірно, різниця є: місяць—два конати безсилі й розбитому, і мент певному в собі й міцному... Самі плюси „за“. Ну ж—ра-аз!

Гордій витяг з кишені револьвера.

Це—вірно: самі плюси „за“. Один лише мінус—жити не буду. Зійде сонце—не стріну я його. Прокинуться люде—не буде мене між ними... Ранком прийде сюди Христя. Журна і безсила схилиться над трупом. В очах—німе питання... Ах,

що я скажу їй ясно і хороше, щоб по тому посміхнулася вона. Спокійна і радісна повернулася б додому. Що я скажу їй?

Шелестів тихо очерет берегами. Гаснули зорі...

За обрієм—сонце. В променистому марші, іде...

Гордій кинувся.

— Сонце йде. Ну ж, швидче. Що я скажу їй?

Хороша моя, дитино сонця, вернися в життя. Не стій над трупом моїм. Не губи сліз. Бач—сонце. Будь і ти, як воно... Ясна і промениста... Ах, Христе, якою гарною може бути людина, як хоче... Все може...

Очі в темряві скорботно стріпнули віями.

— Не ймеш віри?

Гордій припав до землі і глибоко гребонув по піску, вивів „можу!“ Потім приставив дуло до скроні, і надавив на спуск.

Лопнув череп. (Аж луснуло). В мозкові на мить, як при світлі магнія, майнули цілі купи шмаття фарбованих малюнків. Злинялих—яскравих... На мить. Потім—чорно...

... З-за обрію—сонце.

Іде...

vii—1922,
на Полтавщині.

В. СОСЮРА.

М А К И.

Л. В. Пилипенко присвячую.

Мені хочеться ходити з одрізаною головою Данте на
руках

і слухать про любов до Беатриче...
Шелестіли жита, хвилювали жита,
а між ними роскидані маки...
там... там...

там .. там...
Козаки,
Козаки,
Козаки...

.....
Місто...

Ніч...

Огненні крики в повітрі...
Хто це на вухо мені
виє тоненько і хитро?..
Голову я нахилю,—
дивиться грізно хорунжий...
Мамо!... а може я сплю?...
Може чого занедужав?...
Місто.

Ніч.

Огненні крики в повітрі...
Хто це на вухо мені
виє тоненько і хитро?..
.....

Шелестіли жита, хвилювали жита,
а між ними роскидано маки...
там... там...

там... там...
Козаки,
Козаки,
Козаки...

Мені хочеться ходити з одрізаною головою Данте на
руках

і слухати про любов до Беатриче...

З КРИМУ.

Як сонце до істоми гріє,
і пахнуть береги в цвіту!..
По пильному шосе пробіг автомобіль:
„З дороги!
Гей!
Агов!
Агов!
не утечеш,—я дожену, я дожену!
і
там
і
ту,
і
там
і
ту
знайду, знайду...
ту-ту, ту-ту-у!..“
А десь в височині
шумлять і казяться і в скелі глухо б'ються
і
знов,
і
знов
назад,
назад
біжать ростерзані запінені вітри північні..
Там, де в задумі тихій вічній
Ай-Петрі
туманами
спить...

Квітень, 1923.

Е. ВЕРХАРН.

Перекл. Гео Шкурупій.

ЖЕБРАКИ.

Les Campagnes hallucinées.

Зимою, коли холод побідний
Стискає поля, передмістя, смереки,
Патьоки нещастя і злиднів,
Жебраки мають вигляд безумних.
Уранці—о, темна їх ніч!—
Вони уходять в глибінь доріг,
З своїм хлібом политим дощем,
З охлялим і чорним лицем.
Їхні спини зігнуті, мов дуги.
Вони ходять, як ходить і скука.
Південь зупиняє їх у ровах,
Набитих листям, для їх спочинку.
Їхня вічна втома—сам жах.
Отрута зітхань в серцях,
В їхніх молитвах, рухах і вчинках;
І скрізь віки в небесах
Вона б'ється, мов на ганку собора,
З'являючись тихо, мов жулик
Увечері, в темних, морочних хорах,
У входах одкритих, в несподіванці лун...
Жебраки мають вигляд безумних.
Вони переходять жорстокість
Безплідних рівнин.
— О, відбиток страшний цей!
Він заплямив їм очі й лице.—
Лахміття—це їхнє убрання,
І важке, страшне шкандибання
У літі серед зелених ланів
Лякає навіть веселих птахів.
А тепер, коли грудень
Засипав снігом оселі вщерть,
І заморожено труни,
На кладовищах мертві люде
І смерть,
А вони нерухомі, муругі,
Наче прибиті громом.
І скрізь—всі церковні шляхи—
Зайняли жебраки, мов хрести.

Жебраки мають вигляд безумних.
На їх спинах, наче тягар,
А шапки з історичних болот,
І стоять вони скрізь по шляхах,
Коли вітер гуляє в негоду.
Вони повагом йдуть,
— Ті, що завше несуть
В наболілих серцях отруту—
З невідомих країн в небуття.
Це каліки, пошарпані вовком,
Кульгаві, криві, безокі,
І їх костури це бовкало
Дзвонів нещастя,
Що дзвонять про смерть на землі.
Це обідраний люд
З голими литками.
Сльозами, стражданням і брудом,
Охлялий душею й тілом
До нитки.
Коли ж падають врешті
Від жадоби й голоду
І жене їх, неначе вовків,
Вечір
У нетрі далеких дір,
А роспука стомлених плеч,
Старіша від моря,
Відбивається в їхніх очах, наче гори.
І ніяка рука, ніколи
— О, пальців печальних блідь!—
Не посміє, для їх же спокою,
Заплющить
В останній п'їтмі.

М. ТЕРЕЩЕНКО.

БЕЗРОБІТНИЙ.

Я—
ввесь у дужих м'язах,
і голова на в'язях...
Давайте працюю,—
буду
кувать залізо, крицю,
і різати землю в груди,—
хай нагодує всіх!
Давайте працюю,—
встану,
і вийду синім ранком
на рик, на рев гудка,
і стану до станка.
А він,—
цей вірний кінь,—
в моїх руках зарже,
і битиме копитом
об камінь, мідь і жість;
у нетрі скель гірських,—
хай поять нас усіх!
Я—
ввесь у дужих м'язах,
і голова на в'язях...
Іду,—
спішу на біржу,
вона мов той маяк;

а там—
мільйони ждуть,
і серце—на ножах...
Ах,
як я ненавижу
в цей час пикатих, ситих,—
у хутрах,
і у свитах!
Я—
ввесь у дужих м'язах,
і голова на в'язях...
Але ніхто не чує,
не потребує їх,—
і на устах моїх—
одчай.
Давайте працюю!
Вона—найвище щастя
для мозку
й рук моїх.
І я,
я з ними вийду,
на вулицю, на площу,
і крикну—
геть у світ:
„Я—безробітний,
беріть!“

НАТ. РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО.

ШЛЯХАМИ ВОГНЕННИМИ.

Дніпрові сині хвилі. Блакитне небо. Сонце.
— Ти тут, коханий? Руку дай! Наш шлях—кохання й боротьба.

Ти говориш: в хатині, на горі, на кручі тій, спочинем ми?
Еге, спочинем! Та після бою! Після перемоги! Над чорним табором...

... А очі твої—як небо, мій коханий...

І як сонце...

А голос твій—як дзвінко-струнний шепіт хвиль...

І весь ти—бог золотосяйний...

Зо мною...

Мій!..

Для мене—ти!

II.

Сутінки. Низька хатина. Грати.

Ще наче сон було:

Сонце. Небо. Сині хвилі. Сяйво любих очей...

Туди—до сонця хочу я!...

Тут холодно. Темно.

Жах з кожного кутка глядить...

Хтось сірий з темряви шепоче: тут смерть... тут смерть.

До сонця! До життя! До любого мого!..

Творити... Жити...

Де коханий? Тепер де він?

„У нас він тут, за ґратами, Марко Вогненний“. В синіх мундурах посіпаки жандарі. На допиті всю ніч мене тримають. Признайтесь: він привідця? Се він вам дав ґектограф і чорнило... „Іскру“, „Гасло“, „Боротьбу“! Шрифт, що в вас знайшли? Се все його... ми знаємо напевне. Потвердіть се... Звільнимо вас негайно... Не звірі ж ми, щоб жінку хвору, що дитину дожидає, тримають в неволі. Ім'я того, ім'я того, хто дав вам се сховати?..

„Ні? Ну, все одно! Наш птах уже у клітці. Марко Вогненний—він за ґратами у нас... Він—тяжкий злочинець“.

Він злочинець? Марко мій?.. Він тут? у клітці, як і я? Ні, се вигадки жандарів-посіпаків!.. Він вільний!.. Він не трапив у ворожі руки. Він—дужий... Він—непереможний... Він—вогненний... Марку мій!..

III.

Зелений сад. Квітки. Птахи. Метелики.

— То ти кажеш мені, моє хлопченятко: „ах ти, моя мамуня велика... Се у відповідь на моє: ах ти, мій Юрню маленький! І ти смієшся отак весело-дзвінко й тікаєш од мене. У кущі до метеликів, до квіток... Щоб не знайшла мамуня... Чекай, ось татусь зараз знайде... Той татусь, що отсе вже приїхав до хлопчика... з холодної країни приїхав. Де—казав—так страшенно холодно.. А снігу-снігу... Твій татусь... авжеж твій... Еге ж, і буде з тобою бавитись... Довго-довго буде з тобою і мамою... І з метеликами, авжеж!.. І з квітками... в нашому садку... Так, так, любий... Довго буде... Довго...

— Що ви там бурмочете, мамо? Кажете, добре, що вже втихомирились? То вже й до віку сидітимем вкупі... Не буде Сибіру... Не буде в'язниці... Годі вже з тими небесними якимись ідеями... Пильнувати вже садок, город, дітей...

— Пильнуємо, мамо, садка, та не тільки свого... Перед нами увесь блакитно-зелений сад земний. Дбатимемо про город, та не тільки для себе... Викохувати, — мамо, дітей, та не тільки своїх, мамо.

Бо ж, мамо, хіба тільки ми самі одні на світі?!

— ...Юрню! Біжи... Тато!.. Бач, тато наш іде...

IV.

Затишок спальні. Зелена лампа. Книги. Малюнки. Рівне дихання дітей. В кутку червона квітка кактуса.

— Питаєш, любий, як се я чула там твої слова: всю землю працюючим? Та й усе, що з твоїх уст в юрбу злітало? Чому я чула?

Була там, серед юрби відродженої... серед натовпу, що ловив кожне слово.

Як же могла піти з дому? В твоїх очах осяяних—здивовання. Маленятка послули... Доручила сон їх сусідці... А сама пішла. До людей ясним світлом осяяних... До життя, опроміненого рухом вогненним.

...— Ось бабуня наша приїде, глядітиме малих. Тоді, любий—з тобою далі в боротьбу. За нову будівлю!

З тобою разом... з усіма...

...— Питаєш, чи малеча на перешкоді мені не стане? О, ні! І з ними буду й з усіма... З ними, через них—життя

нове творити... Дітей єднати у гурти... Квіти майбутнього забрати з задимлених огнищ родинних.. І матерів звільнити для життя нового. Проміння світу засяють над діворою... Проміння волі засяють кайданами праці скутим.

...— Геть забобони... Геть кайдани... Геть вигадки умовні, що людям мурами світ сонця заступали...

V.

Сніг. Зорі в небі. Блискавиці від гарматного вогню на землі. Височенний, вогнем обхоплений будинок.

Ти тут, коханий? Руку дай!

Малих заніс вже в безпечне місце?

Дивись! Стань, подивись! Він весь в огні..

...Горить наш затишок блакитний..

...Там малюнки і... І квіти... І книги ті, що шлях життя вогненний нам проказали.

...Там скрипка наша, що пісень про новий промінь нам співала...

...Горить усе...

...Нехай горить...

В червонім полум'ї пожежі горить наше кубельце затишне... І в ньому все, що від юрби нас відділяло. Від тих, що їх руки оmozоліні спочинку не мали ані на хвилю.

В юрбу ідем. Годі пісень, книжок! І квітів! І малюнків! Й блакитних мрій... Вогненна дійсність кличе... До оmozоліних! До кайданами праці скутих!

Себе: і душу і пісні їм віддамо...

...Маленькі—кажеш ти—в безпечнім місці?..Сплять вони?.. Й бабуня з ними там?.. Бідна старенька...

Ходімо ж до дітей!.. Наші маленятка... Врятовані випадком від вогню, вони ростимуть в новому і для нового... І люде виростуть мов квіти з усіх таких маленьких... й мов сад земля замайорить...

...Горить!.. Горить!.. Нехай горить!.. Нехай палає!..

Нехай в огні згорить кубелечко і затишок, і мури... Мури кам'яні, що між людьми стояли. Нехай вони впадуть... Нехай вогненні блискавиці новий шлях людству опромінять...

...Де ж маленятка? Покажи їх швидче... Де ти їх притулив, коханий? Наші... наші... Хутчій до них! Дай руку. Руку дай!..

VI.

Осілля нічна темрява. Зловісний плюскіт хвиль Дніпрових. На веранді—дзвінко-задумлива тиша.

Знову старе! Зовсім старе...

Знов пани і посіпаки! Чорний дим, що людські житла оповив.

Кайдани на вільні руки... на похилені спини канчуки...

Знов — другі гетьманці! Чорні — хоч золото на плечах сяє... Чорні люті хижакі...

...„Коханий, а ти добре заховався? Тебе вони не знайдуть? Не поведуть на муку? Тебе, окриленого... Тебе осяяного... Творця натхненного нового світу ...

...„А наші маленята? Не розруйнує чорний крук дитячої комуни? Гаразд, що нема їх в сім жахливім місті“.

Тут чорна, жахлива, гнітуча тиша. І тільки „гуп-гуп“ — важкий чобіт, що все придавив.

Гнітуча страшна тиша... Тільки „цок-цок“ — сліпа рушниця страшну тишу оживлює...

А будівлі нашої нема... Того храму життя нового, що своїми руками — в ранах тепер вони — невпинно творимо.

...„Тремтиш за мене? Знаю. Щоб мене не знайшли! Тут серед тиші чорної“...

Ні, мабуть, не знайдуть. Мовчазна задума круч... Гаю густого захист... Лиш думки бурхливі, думки вогненні лунуть після цілоденної праці.

„Що далі буде, любий мій? Нової перемоги душа прагне... Чорні круки життя нового не заключають. І запалає дужче воно, засяє... Коли ж? Коли?

„Коханий! Як би ти тут. Коло мене“.

...Гнітить менесятемна ніч... „Гу-гуп-гуп“... „Цок-цок-цок!“ Гнітить сей лиховісний плюскіт хвиль Дніпрових.

...„Через хвили, через темряву безмежну — руку простягни, коханий!“

VII.

Льох. Темрява. Дві свічки.

— Щось мене питаєте? Прізвище? Я ж відповіла вже: — Не скажу!

— Скільки років? — Двадцять шість.

— Замужня? — Так.

— Національність? — Українка.

— Ще що? — Більш нічого. Нічого не знаю... Хотите, питаєте. Не скажу. Прочитаєте мені акт обвинувачення? Як хочте... Ви ж судді. Ви ті чорні, що прийшли, золото на плечах у вас. І ви тепер — судді. А я перед вами в чомусь винувата...

...Читайте... Читайте собі своє.

„Зіставлена, очевидно, для партійної роботи українська комуністка.. вкупі ще з двома злочинцями, що так само уперто ймення свого не називають... газета... відозви... друкарський шрифт... Винна...“

— Так, се я... Се — я...

...„Котра стоїть на чолі цілої злочинної організації... знає багато и багатьох... і злочинно мовчить... не називає нікого...“

— Так, се я... Се—я...

...„Вона з огляду на все зазначене... засуджується до найвищої кари“..

— Так, се я... Се я...

VIII.

Ніч. Улиця. Темрява. Пустка. Три рушніці. Три постаті попереду них.

Серце, тремтиш?

Не треба, серце! Тихше!

Ти, може, думаєш про тих маленьких, що росли колись під твоїм захистом, а потім палко тулились до тебе?... Про дві золотисті голівки?

Не треба! Не треба! Годі! Тихше!.. Серце, тихше!.. Спокій! Спокій!..

В темноті тихій щось таке жахливе. Тиша гнітить. Душить.

Тут холодно. Моторошно так. Ноги ледве сунуться.

А там десь далеко—у теплій хаті тупотять ніжки моторні... До мами пориваються.

— Мама швидко прибуде? Приїде мама, бабуню?

— Приїде мама вже швидко, голуб'ята.

— І тато?

— Еге, і тато... Він згодом сам, без мами. Він далеко...

— А мама близько?

— Близько, голуб'ята.

— От добре. Ми почекаєм... близько...

Туп-туп-туп-туп... моторні ніженьки маленькі...

Цить, серце, цить!

Гуп-гуп... гуп... гуп... розмірено човгають чоботи салдатські по камінні. Жахливо прорізають тишу.

Куди йдуть? Доки йтимуть?..

Яка холодна, жахлива темрява. Мов безодня. Мов чорна паща дивогляда... Невідомого.. Сили нема далі...

Цок-цок... цок... цок...

— А... спинилась... Тікати... Стійте всі!..

Німа тиша. Ляск. Баа-а-х... Вогонь чорну тишу кров'янить. Ніч. Улиця. Темрява. Пустка. Три рушніці. Три сірі озброєні постаті. Троє людей перед ними. В снігу. На землі...

Т. ОСЬМАЧКА.

ТРУНИ У ГАЯХ.

Із блакиті піль шляхи розляглись,
на боках у їх зацвіли гречки...
Та рої бджоли ними не гудуть,
меду не несуть в пасіки—садки...
А шляхами кров огненно димить
та вихри прядуть свистом веретен
і пнуться мов гад багнетами до хмар,
мичку наче сніг тягнуть із гречок
і сучать канат через всі поля,
купають його на шляху в крові,
бо нема дощів із клубків громів—
заснули давно у хмар на хребтах!
Гей, ревуть вихри від сіл та до сіл,
умотують їх у пряжу свою,
ховають в пилу шляхи на поля...
У селах усе гине, як в мішках.
Худоба реве з дворів на яри,
ребрами оре канави глухі
у зубах у псів—своїх хазяйнів.
Народ, як рілля, захряс по церквах,
дощами рида... і сльози горять
на хвилях садків, мов ягоди—кров;
падають в траву гарячі, як жар,
котяться в гаї, де труни лежать.
Там аж дві труні дубові товсті
на сіні сухім у чорнім сукні!
Як у тій труні, що лягла під рів,
битая в мороз, скупана в крові—
радість молода — квіти степові!
У другій труні — мати всіх людей,
тих замучених, побитих дітей...
Із грудей стремить крівавий багнет,
а на нім горить цвіт-рожа важка.
Гей, над радістю стоїть туга мла,
на поля, сади крила підняла,
чорні, мовчазні, як сон кладовищ.

А над ненькою стоять кістяки,
з їх очей-дірок сльози цебенять
та й на рожу ту, що хилить багнет.
То ж не рожка-цвіт буйно запашний,
а серце пала—сонце із крові!..
У гаях горить та зілля в'ялить.
Із сонця ось-о вилітає птах
та й полетів він за дикі поля,
де город стоїть на стрімкій горі,
в кручу—в дерезу важко нахилився;
він давно заснув: зубами не б'є
в небо кам'яне, не креше вогню.
Сів на башті птах міської стіни,
крикнув один раз: „Труни у гаях!..
Люде, уставай!“ Крик упав на дно
в кручу-глибину на скелі грудьми.

А с-під пелени
сірих скель
чорно, наче крук,—
кінь летить...

Ой, вилетів кінь на гору круту,
страшно заїржав над городом тим;
луни загули в кварталах міських,
як у виводи горобина ніч.
А з драних шибок порожніх домів
кажани, сичі вилетіли всі..
Крильми шарудять об дахи будов,
в мотузках дзвіниць... І город пливе
у дзвоні глухим десь од берегів,
як дим на степи. Та степи мовчать:
слухають, як ліс в їх лоні росте,
у водах джерел повних кришталю..
А вихри прядуть і труни лежать,
і серце в гаях у неньки горить,
і кінь на горі сичів виклика!

1923 рік.

МИХАЙЛО ЙОГАНСЕН.

СОНАТИНА.

*Моєму батькові,
що був з моря.*

I.

Я творю у ночі стомлений, коли
усе спить.
Усе спить і багато вмерло.
Запалюю цигарку і дивлюсь
у ніч.
— Що то в шелесті листя
шумить?
То старий знайомий—
море,
То його обличчя,
Сиве й суворе,
Дивиться на сина,
І сльоза спадає на мою
руку,
Що чужа лежить, чи
хора.
Так, воно синє
І кличе, і кличе мене
до себе.
Але ніч чорна
І багато вмерло,
Так, багато вмерло
І лежить на цвинтарі ночі,
Тільки листя шумує в небі.

II.

Маленькі роки. Весна.
На хліб немає грошей,
Вночі немає сна,
Одягти, узути,
Дати їсти...
Холодно, нехороший сон.
Вночі сміється і плаче
листя,
Воно як забутий стогін.

III.

Ти не прийдеш, не прийдеш
ніколи,
Не розчиниш тихенько две-
рей,
Не почую милого голоса,
Не візьму руки твоєї.
І коли б чекав до півночі,
Не побачу тебе у вісні,
Тільки листя в небі сокоче,
Мов в огні;
Він не прийде,
Іди!

IV.

Залетіли з Німеччини буки,
Вкорінились у вільній землі,
Простягли могутні руки
І на захід, на захід пішли.
Повернімось, вернімось до дому
Міліянами буйного зілля,
Прогуркочемо буковим громом,
Проллемось молодим водопіл-
лям.
Й на землі Лібкнехта й Маркса,
Вкоренімо рудеє знам'я,
Й боягузів з самого Марса
Примусимо йти за нами.

V.

Я творю уночі, коли усе спить,
Усе спить, тільки серце встало.
Запалюю цигарку, встаю і ди-
влюсь у ніч...
Вночі шелестить листя.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

ПУДЕЛЬ.

I.

Виходили на іскрясте шосе, в перламутр гарячого полудня. Утомно дріжали наливні поля і перелітав димний легіт. Небо блякло; нечутно й зів'яло скрадалися полинялі соняшні дороги до незнайомих горизонтів, до туманово-бузкової маси.

На повороті почули останню міську пісню: трамвайна путь розлетілась в яри і раптом плавко спланувала півколом назад. На перепутті, під зеленою мжичкою дерев, дрімав парк: бюст Ласалю, стежки, алеї. Потім і він одійшов у бік.— Тоді знову іскрясте шосе і даль молодих лісів.

На двадцять кроків вперед йшли: мадмуазель Ар'йон (опереточна співачка з „Не ридай“) і дві баришні з ред-видату: Тоня (так говорив студент) і—може Дуня, може Катя, невідомо: з нею ніхто не говорив. З ними: якийсь тип і студент-організатор вечора.—Вечір (музикально-вокально-танцевальний каламбур) на вілі „Зелений гай“, сьогодні, „на користь“. Ще alma mater прохала Сайгора сказати вступне слово на тему: біжучий менг.

Ар'йон йшла під рожевою парасолькою, яку ніс тип. Тоню вів під руку студент.

Тераси іподрому й павутиння далекого радіо поволі й рішуче зливались з будівлями. І коли входили в сутінь придорожніх верб, повернулись і бачили один одномастний узаміт міста.

Сайгор взяв сигаретку і передав портсигара. Григорій переложив ремінь рушниці на праве плече і закурих. І говорив—потім—про Богомольські Болота, про крижнів, про вечірній перельот. Його руде обличчя наливалось кров'ю і творчо, по дитячому, світилися зіниці. І знову згадував очерети, село, нирців, заячі стежки, полювання, ще полювання.

Тоді Сайгор примружив сірий погляд і зняв кашкета.

— Добре!

І сказав прозу: одкомандирує в райком, а відтіля Григорій поїде далі, на сільроботу, на село. — Підхопив:

— На село?

Григорій довго плутався в незв'язних фразах і нарешті рішив, що йому все-таки тут, кур'єром веселіш, ніж десь, „на задрипанках“.

— Полювання гарна річ, та бачте...

Сайгор бачив. — Сонце стояло над головою. Город відходив по шосе, а за ним плентались яри, іподром, радіо. Сизою ртуттю коливались далі.

І в цей мент, як звичайно, Сайгор думав про ті-ж засідання і згадав термінові пакети.

...— Глядіть же, не забудьте однести.

— Не турбуйтеся,—сказав Григорій.

Марчик дворняжка: літом—лягаш, зімою—гончак, дома—сторож зірвав гаву і помчав за нею по тирсі. Тоді-ж відстав пудель мадмуазель Ар'йон від компанії, і, з кошиком в зубах, пішов рядом з Сайгором. І тоді ж повернула голову баришня з редвидату—не Тоня—і чогось подивилась на Сайгора і посміхнулась тихою звичайною усмішкою. Потім кожного разу, коли пудель залишав Ар'йон, баришня -- не Тоня — поверталась і усміхалась тихою звичайною усмішкою.

Сайгор погладив пуделя по кучерявій львиній гриві і сказав:

— Гарний пес. Чудова порода для дресировки.

Григорій мабуть образився за свого Марчика і подав бандитський посвист у тирсу. А коли дворняжка підлетіла, помахуючи хвостом, і показала зуби, він тут же, на шосе, примусив її служити на задніх лапах.

— Все-таки я так скажу,—промовив Григорій,—не люблю я цих пуделів. Так: ні те, ні се. Користи мало. Ну тягає в зубах кошика, а що з того? Подумаєш, штука!

Потім з любов'ю посіпав Марчика за вуха і рішуче заявив:

— Молодчик!

Певно, Григорій був патріотом своєї батьківщини.— А породистий пес труснув львиною гривкою і помчав до мадмуазель Ар'йон.

Входили в ліс. На узліссі рожева парасолька прикрила траву: компанія сіла відпочивати. Коли підходили до них, з глибин зелени повстав раптовий вітер і з шумом помчав на шосе. Сайгор і Григорій сіли праворуч.

— Сеньйоре, — сказала Ар'йон, граючи до Сайгора льонними дзвониками на скронях.—Ви цілком певні, що наш вечір пройде щасливо? У мене якесь передчуття. Знаєте?

Сайгор сказав, що він нічого не знає, що його попросили сказати вступне слово—і тільки. Все-ж інше його не торкається.

— Ах сеньйоре, як ви індіферентні...

Тоді Сайгор підвів нервово брови й подивився кудись убік. І тоді-ж мадмуазель Ар'йон скинулась, показуючи рядок прекрасних зубів.

— До жорстокости, знаєте—до жорстокости.

— О, божественна медхен,—вмішався довгоногий-довго-волосий тип,—шпрехен зі?

— Ну?

Тип закинув волосся і взяв витончену руку мадмуазель Ар'йон.

— Я чув! це велике! слово! товариш!..— і продеклямував якусь чергову банальність надто театральним голосом.

Сайгор одвернувся і невимушено ліг на траву. Григорій сидів далі й уважно розглядав свою рушницю. Потім розложив ладунку і переглядав набої.

Студент тихо розмовляв з Тонею і зрідка, тмяно поглядаючи на неї, обережно клав свою руку на її білосніжне мережево, що виглядало від сорочки до матової шиї, від тугоперсого молодого взгир'я. Тоня розширяла жваві ніздрі, шелестіла віями й бавилась руками в траві. Баришня з редвидату—не Тоня—самотно сиділа збоку і дмухала на „божу корошку“, що застигла в неї на долоні.

З іподрому зірвався аероплан і, розрізаючи повітря клекомотом мотору, закружляв над узліссям.

Тоді ж на краєвиді, од города, показалась крапка. Наближалась, збільшувалась, і бачили фаєтон з парою вороних коней. Коли фаєтон порівнявся з компанією, Марчик зірвався і полетів у курево. Іще чути було буйний бандитський посвист.

Пудель одмазувався від мух львиною гривною і розумно дивився на жовтих, що стояв біля Сайгора, біля ніг.—Спека переналювала за гарячий полудень—непевно й млосно. Але дикати стало трохи лекше. За дорогу нагартовані простори змилити, і через де-який час Григорієва фляжка була порожня.

Знову підвелись продовжити путь. Тоді Сайгор пішов до Григорія—мабуть нарочито—взяв у нього ладунку і для чогось перекидав набої. Тільки коли компанія з шумом влетіла в ліс і гулко залунала луна, Сайгор сказав:

— Ходімте.

Пішли. З листяника чули чергову банальність. Кричав тип:

— Майне кляйне лібе медхен, іх лібе діх зер гут.

Мадмуазель Ар'йон, очевидно, не знала жодної мови і плутала німецьку з французською.

— Парле ву франсе?

— Уй! Уй!—кричав тип на весь ліс.

Йшли. На півдорозі до віли бачили хлоп'яків-чабанів, бачили корів, що тріщали меж дерев, пробираючись на

узлісся. Томила вільха, безсило опустивши крила. А весь ліс жив якимсь невідомим життям. І хотілось сказати, що була тут і тайна віків і тайна світобудівлі.

В'ялі літні мислі хмарою купчились над головою, і було нерозгадано, таємно і прекрасно.

Григорій насвистував пісню, і від неї линула жура: і пісня і бандитські буйні посвисти були тако-ж надзвичайні.

Сайгор уперше за все літо вибрався за город зі стосів відношень, з димних кімнат засідань, з мітингових, ячey-кових,—ових промов, дебатів, преній, дискусій. Перший раз за все літо дихав вільним чистим повітрям. І мабуть перший раз за довгі роки відчув якийсь солодкий біль, якусь неясну тривогу. І тут же над його згорбленим станом незнайомо нависла примара вагання. Якого? Відкіля? Він не знав. І навіть по-дитячому здивувався йому. Біль тягнув кудись на невідомі шляхи, і од болю були невідомі шляхи. А навкруги гримав день і чути було—на сопілці—тоскно-радісний гімн життю.

Виходили до соснової посадки, зрідка бачили на взгір'ях білі крила забутих віл. І був далекий гомін.

Деся, збоку, Марчик зірвав звірину і гулко, замираючи, помчав за нею в гушавину.

II.

Григорій — не встигли підійти до віли — захвилювався і покликав свого собаку. Поспішно забрав у Сайгора декілька сигареток. Потім збільшив крок і забіг уперед. Сайгор думав було піти з Григорієм, але потягнуло до ставка освіжитись від спеки нагартованого дня.

— Подивимось, що наполоюєте!

Відповів:

— Як би ви знали, що то за Богомольські Болота—птиці сила!

І знову натхненно говорив про полювання, про крижнів, про вечірні перельоти.

Нарешті, поправивши ладунку, Григорій кинув декілька слів і хутко попрямував убік. Сайгор не злився з компанією і один пішов до ставка. Пудель, очевидно, передав кошик мадмуазель Ар'йон і доганяв його.

— Сеньйоре! Бережіть мого Дружка. На вашій відповідальності. Чуєте?

— Чую,—голосно відповів співачці і звернув з доріжки в шелест торішнього листа.

До купальні не пішов — відчув раптом сором'язливість. Трохи здивувався своїй нелюдимості і зупинився. Дивився на білі статні фігури голих людей, що вовтузились у воді,

слухав бадьорі побідні крики мужчин і лемент—різкий, як розбите скло — женщин. Ще раз попрямував-був до купальні, але на півдорозі знову повернув.

Пішов півколом. За ним, помахуючи львиною гривою, породистий пудель.

Сайгор гадав купатись на тім березі, де лементували підлітки. Але коли прийшов туди, побачив, відчув: це постійна резиденція юнаків, тут кипить, горить, скаженіє кров, тут на релях коливається голова і повно запашного туману в ній...

Сайгор хутко пішов далі і доти брів сутінковим верболозом, поки нарешті не найшов спокійного місця.

Над ставком клекотів побідний крик сотні баритонних голосів. Сонце мчало з тепло-блакитного неба і з розльоту вдарило у води. Тоді дзвеніла поверхня мірядами бризок і в діамантовій млості стогнали береги. Це було життя: і побідний крик, і вороні островки на жіночих тілах, і резиденція підлітків, і запашні перса, і надзвичайний польот божевільного сонця.

Коли Сайгор виліз із води, чув на тім березі, як горосив вереск мадмуазель Ар'йон.

— Сен'йори! Сен'йори!

Мабуть підлітки залізли в купальню.

Від віли „Зелений Гай“ розходились доріжки, стежки, в ліс, далі, де поринали в океані зелені інші віли, інші доріжки, інші стежки. По дорозі виростали сади, парки, білі крила будівель. І тут, де сонце злилося з зеленим океаном в одну тремтячу симфонію, Сайгор знову пізнав надзвичайний солодкий біль. І тоді-ж світ, вся земля—буйна й радісна—поринули в цім болю. Ліс рожав загадкові згуки в безмежність. Фаркали крила лебединих віл.

В гушавині, на схід, вдарив дзвін на першу вечерю.. Згук розрісся, потім знітився, потім пішов стежками, сторожко ступаючи оксамитною лапкою. Потім тихо зітхнув і навіки поринув в глибині дерев.

Пудель обережно брів по торішніх листях і ні на крок не відставав від Сайгора. Подумав: чого так несподівано прив'язався до нього цей пес? І тут же згадав, що, виходячи з городу, з пропозиції мадмуазель Ар'йон кинув пуделю з її кошика де-кілька конфетних плиток.

— Ах ти!—і потріпав львину гриву.

Ще потріпав. Собака подивився на нього холодними розумними очима. Здалось: погляд здивований.

— Ах ти!

Пудель холодно й мовчазно приймав ласку. Сайгор згадав Марчика — цю універсальну, енциклопедичну дворняжку. Звичайно, Марчик на ласку показав би свої гострі зуби, лизнув би руку, а то потерся-б об коліна і помахав

облізлим хвостом. — Пудель мовчазно і холодно приймав ласку.

Входив під біле крило далекої віли.

Раптом з воріт вискочила ватага.

— А ви як сюди?

Студенти, мадмуазель Ар'йон і баришні з редвидату зупинились біля Сайгора.

— Шпацирую.

— Шпацирен! Шпацирен!—кричав довгоногий-довго-волосий тип, прогремів на увесь ліс для чогось „віват“ і ні з того, ні з сього гаркнув:

— Іст шон цайт цу шляфен!

Як і треба було чекати, співачка сер'йозно спитала:

— Парле ву франсе?

Потім скаржились, що вже обійшли майже всі віли, а продали всього 4 квитки.

— Я ж казала вам! Мене ще ніколи не одурило передчуття. Але це не все: обов'язково скандал буде.

Про який скандал говорила мадмуазель Ар'йон, Сайгор не розумів і машинально дивився на її льонні дзвоники на скронях. І було нудно.

Компанія далеко одійшла від віли, і мадмуазель Ар'йон побігла доганяти її. Тоді ж Сайгор повернувся і побачив біля себе баришню з редвидату,—не Тоню. Очевидно, вона давно вже стояла тут. Бачив: як і раніш усміхалась своєю тихою усмішкою. Чогось збентежився, не знав що сказати і сказав:

— І ви тут?

— І я тут,—і ще усміхнулась.

З лісу кричала співачка: Дружок! Дружок! Але пудель, мабуть, конче рішив не покидати Сайгора і, залишивши компанію, знову виходив на ріжу.

Баришня з редвидату—не Тоня—мовчала. Тоді, червоніючи, спитав Сайгор:

— Прошу пробачення... я не знаю як...

— Татьяна,—підхопила баришня і теж почервоніла.

Мовчали. — Баришню Татьяну Сайгор — згадує — десь бачив, і, звичайно, він іменно її, мабуть, не бачив, а бачив їх у своїй установі, в інших установах — сотні. Машиністки, ремінгтоністки, стенографістки, журналістки, — істки, сірі — може красиві, може погані, просто манекени, просто автомати, на яких можна прикрикнути, коли треба, бо це ж вони радянські баришні, які бояться скорочення штату більш, як гармат, революції, вибухів, Махна, бандитів. І тут згадав якусь сіру стенографістку, котра згоджувалася працювати під ряд 72 годині, лиш би їй довелося записати промову т. Раковського.

Відчув себе ніяково, бо стрів баришню в інших умовах, про які, здається, забув, може не знав, не чув. Якось дивно було, наче попав в полон, у ворожий лагерь.

Баришня Татьяна мовчала. Потім ще усміхнулась і йшла поруч з Сайгором по зеленому океану.

На вілі, на північ, жагуче виводив хтось в гущавину жагучий мотив якоїсь примітивної, забутої пісні. За лісом, в степу ревів автомобіль. Раз-у-раз підлітали білі крила будівель. Зрідка по дорозі виступали лапасті дуби і розкидали буйне шатро. Тоді хотілось зірвати дубовий листок, полонити його на чоло і вбірати п'яний міцний дубовий запах.

Знову розбігались доріжки, і ступила по них, як тиха луна дзвону, пляма блідоголубого неба і теж—оксамитною лапкою повз віл, далі, щоб у млості поринути десь. Зірвалася птиця і дико, побідно закричала над лісом. Тоді ж закричала друга птиця—кволо й тоскно. Тоді ж полетіли на доріжку білі і сірі пелюстки: то хижак рвав тіло своєї жертви. Потім ще крик—дикий і побідний.

— Хороша погода.

— Погода гарна.

І подивився на баришню. Вона говорила про погоду. Мабуть, серйозно тягнула цю одвічну нудну тему. Сайгор спробував був перевести говірку на інше, але зрозумів так: Татьяна воїстину недалеко дівчина, типична міщаночка з обмеженим кругоглядом.

І все-таки він мав себе з нею ніяково. І не відсутність теми робила ніяковість, було щось інше, чого він ніколи не відчував там, в установі, на мітингах, на засіданнях, на лекціях. І зараз порівняв це з тим, що було колись в юнацтві, коли батько сказав у перший раз: „закуримо?“, і він хотів закурити і боявся закурити і боявся загубити батькову повагу. Це були почуття: і злочинця, і юнака, і ними відчув себе.

— Закуримо?

Сайгор здригнув.

— Закуримо,—і вийняв портсигар. Татьяна, очевидно, хотіла, щоб Сайгор взяв її під руку.—Очевидно.

Виходили на узлісся. Пудель сів на траву і поволі лизав лапу.

III.

Зійшлись випадково: тип, звичайно, раніш не знав мадмузель Ар'йон, студент тільки сьогодні познайомився з Тонею—з баришнею з редвидату,—а Сайгорів знайомий був тільки один: Григорій, кур'єр з його установи, який, як відомо, пішов на полювання. І тому спершу, коли зібрались, відчувалась натягнутість.

Але, як завше буває на вілах, природа взяла своє, тим більш, що прибуло ще де-кілька студентів—організаторів вечера „на користь“. Правда, ці студенти держались окремо. Все ж таки над вілою повис гомін.

Літній театр студенти зайняли з вечера зі всім вжитком: сцену, будку з розбитою рояллю, поламані стільці. Студенти ремонтували кін, уграмбовували ґрунт залі з голубою покрівлею—небом. Поставили біля входу стіл на трьох ніжках (без четвертої) і посадили колегу продавати квитки.

Зібрались з будівель, з лісу, від купальні хлоп'ята, заглядали в щілини, дивились на мадмуазель Ар'йон, на довгоногого-довговолосого типа і подавали пікантні репліки.

Зрідка проходили ґранд-дами зі всією фамілією і заглядали в театр, іронично посміхаючись. Все-таки підходили до афіши і негляже розглядали її.

— Ах! Мадмуазель Ар'йон теж тут? Обов'язково прийдемо. Касир пропонував купити квитки, ґранд-дами ухилились: купимо, мовляв, купимо, почекайте.

— Мадам! це на користь студентів. Будь ласка, квиток. Тоді говорила ґранд дама:

— Ах, боже мій, знову на користь!.. Мар'я Петровна! Ви не можете уявити, як обридла ця „на користь“.

— Так... Так... І на голодних, і на голодаючих, і на дітей, і на інвалідів, і на чахоточних. Прямо ужась!

— А ви, господин студент, маєте мандат?— підпливла до столика третя і змахнула з чола батистовою хусткою сало.—А то, знаєте, різні бувають...

Студент вийняв мандат. Тоді спитала друга:

— Мар'я Петровна!.. Ваш Коля ще не приїхав з ком'ячейки? А мій, знаєте, Іван Дем'янович вчора обкушався яблочком і таке, знаєте, засореніє желудка...

— Ужась!— зітхнула Мар'я Петровна і порадила: візьміть же, душенько, від доктора записку. Що ж поробиш—комуніческа дисципліна. Порядок.

ґранд-дама кивнула головою і докірливо дивилась на студента. Потім обидва виводки плавко почали віддалятися.

Виддалялось і сонце: все нижче і нижче сідало за вілою. Криві проміння стояли в задумі, потім гладили оксамитом мігдальний колір лісу. Запахло вечірнім цвітом—таким незносно-млосним, мов фаркнули десь кропив'яні пожежі. Летіли на ночівлю птахи. Десь прокричав ууд свою однамнітну пісню. Проходили до купальні з рушниками—одиначки, маси, фамілії. За ставком, на луках, іржав кінь.

Тихо, крадькома ступав надзвичайний голубиний вечір.

Треба було починати музикально-вокально-танцевальний каламбур (так всі учасники казали, тому що вечір був імпровізований, тому що не з'їхались всі учасники і не приїхав ґармоніст).

Зійшлись всі—від купальні, з віл, з лісу. Але аудиторії не було, і навіть на 10—12 квитків, які продали на вілах удень, ніхто не приходив. Організатори хвилювались, тому що були учасники з гонором, для яких треба було дістати аудиторію.

Але порожньо виглядали доріжки, і тільки хлоп'ята осіли дерева навкруги літнього театру і заглядали на сцену, знову подаючи пікантні репліки.

Сайгор давно вже прийшов з лісу і ходив тепер з будки, від розбитої роялі, до сцени, на повітря. Звичайно, більш за всіх хвилювались студенти, що утрамбовували імпровізовану залю, і більш за всіх—мадмуазель Ар'йон, яка бачила в цім якийсь скандал.

Все-таки розложили огнище біля театру, під деревами, і зварили один куліш і варили ще другий куліш. Баришні з редвидату дістали десь ложки і запрошували до вечері.

... — Чого ж ви нічого не їсте, товаришу?

До Сайгора підійшла Татьяна і рішуче потягла його. І тому що сховався вечір—сходились межі світла: соняшного, що умирало і з багаття, що чим далі, то більш розгоралось, Сайгор в Татьянинім звичайнім обличчі побачив хороші теплі лінії, до яких потягнуло. Він взяв її під руку, і вони пішли.

— Я сама не люблю цієї публіки. Обивательщина.

Татьяна сказала, безумовно, серйозно і щиро, і мабуть тому, що серйозно і щиро, Сайгор за неї, чи не за неї, а за себе почервонів, відчув як прилила до щок хвиля крови. І раптом подумав, що стріне можливо цю баришню в городі, що вона й там фамільярно заговорить з ним про обивательщину, і було неприємно.

Після кулішу сиділи за театром, на заході. Бачили, як, обнявшись, промайнули в глибокий присмерк дві фігури: Тоня й студент.

— Ви—комісар?—спитала Татьяна.

— Так.

— Я вас бачила. Ви приходили в наш редвидат в тім місяці. Я там машиністкою.

— Мабуть приходив...—і згадка про редвидат ще далі одкинула від нього Татьяну. Він сухо сказав:

— Пора б починати!—І підвівся. І в цей мент прозгучав перший дзвоник.—Смеркло.

Аудиторія була з трьох фігур. Тоді рішили пустити хлоп'ят, які сиділи, чекаючи, на деревах. Сайгор, звичайно, одмовився говорити вступне слово: для кого? Потім сказав студентові, що даремно турбували його і всіх учасників. Студент прохав пробачення і дивувався некультурності публіки з віл.

— Дружок! Дружок! — закричала з лісу мадмуазель Ар'йон.

Сайгор інстинктивно повернувся і побачив в напівтемряві два холодних, розумних ока пуделя. І тоді ж його це раптом знервувало. Він зі злістю кинув:

— П'шов! — і вдарив собаку ногою.

А на сцені стояв вже тип. Він взяв на себе роль і конферанс'є.

— Відомий балалаєшник Букетов-Розін зіграє зараз імітацію на знаменитого Санкт-Петербурзького Андрєєва: „світ місяця ясний“.

Тип оголосив, як конферанс'є, і взяв балалайку, як артист. Звичайно, хлоп'ята гучно вітали його. Тоді він ще зіграв. Потім виступали з декламацією революційних віршів „робочого“ поета Бальмонта баришня з редвидату — Тоня і ще якісь баришні з іншою декламацією.

Сайгор пішов у будку, де стояв рояль, і ліг на сіно.

Через півгодини, коли ростанули на заході останні відблиски і віли поринули в темряві, — з лісу побрели парочки і купували квитки „на користь“. Через годину зала була повна і не було квитків, але вже нікому було виступати. Студенти викидали хлоп'ят: дати місця дорослим, і тут узнали, що спектаклю *finis*, і побігли на сцену. Авдиторія захвилювалась.

Мадмуазель Ар'йон підійшла до учасників:

— Я ж казала — скандал буде!

Учасники дивувались, чого вона радіє, а вона раділа тому, що її не обдурило передчуття.

Іще один скандал: контрольор не впускав фігуру. Фігура кричала:

— Як смієте! Непманів понаводили, комуністи на задворках!

Авдиторія ще більш захвилювалась. Хтось закричав з авдиторії:

— Спитайте у нього партійного квитка.

Студент-роspрядник підійшов до воріт.

— Товаришу, ваш партійний квиток!

Фігура раптом знизила тон і ласкаво сказала:

— Знаєте, товариш-студент, у мене партійного квитка нема, у мене дядя і папаша і сестра — комуніст і брат страдал на фронті.

Тоді хтось закричав:

— Геть комуністів, — і тихо додав: таких.

Фігура змовкла. Нарешті домовились і з авдиторією. Домовились так: виступить мадмуазель Ар'йон і тип Букетов-Розін. Тип на сей раз хотів здивувати публіку єврейськими анекдотами, але авдиторія його освистала. Тоді він

зіграв на балалайці імітацію. Його ще раз освистали. Тип скочив на лаву і закричав:

— Невежди!

Тоді його зняли зі сцени і виштовхали під оплески з театру. Мадмуазель Ар'йон казала:

— От. Вийшло по моєму. Хіба не скандал?

Спектакль скінчився все-таки нічого: мадмуазель Ар'йон проспівала „душешипательний“ романс, який подобався аудиторії. Навіть більше: Букетов-Розін зійшов на кін і попросив у присутніх пробачення за свою нервовість. Його „пробачили“ і він зіграв свою імітацію.

Потім виходили з натовпу одиниці і, нарешті, цілі групи імпровізувати: деклямували, співали, а наприкінці хтось вдарив по клавишах розбитого рояля, і явились танцори. Іще хтось крикнув:

— Інтернаціонал!

Але голос його не найшов відгука й поринув в аматорським шумі.

Росходились. І тоді повернувся Григорій з повною торбиною утят. Витягав важких крижнів і побідно держав їх над головою. Біля його вертівся і показував зуби Марчик.

Небо поринуло в зеленій перебіжці зорь. Зорі казково жевріли над вілами, над лісом: бавились, перелітали, сковзались над ставком.

Дерева таємно відступали в темряву і, як велитні невідомих країн, тяглися до синіх верховин, до синьої прекрасної безодні. З села, на вілу, залітали неясні згуки і танули на темних ріжах.

IV.

Глуха ніч. На вілі, на вілах, за вілами темно-зелена тиша. Причаїлась, слухає. Тільки де-не-де прошелестить торішнє листя, трісне гілка: то закохані юнаки й коханки пізнали в урочистій задумі дерев радість великого таїнства.

Після шумного вечора не спалось. Лежали на свіжій запашній сіні біля театру й дивились в надмрійну безодню неба. Тип з мадмуазель Ар'йон—в кутку. Студент з Тонею за стійком. Тільки Татьяна окремо: до Сайгора фатально тулився пес. Хотів його потихеньку відштовхнути, але пудель не рухався. Нарешті, Сайгор не витерпів і спитав:

— У вас він завше такий нав'язчивий?

— Ви до мене?

— Так.

— Уявіть собі, сеньйоре: Дружок ніколи не забуває своїх друзів. Ви йому дали тільки три конфети, а він і досі охраняє вас... Поки не образите.

— Да, цікавий пес.

Мадмуазель Ар'йон це подобалось, і вона ще розказувала про талановитого пуделя. Сайгор мовчав. Вдарити ж собаку він не рішався, бо це-б значило викликати ще один „скандал“.

Хотів заснути і не міг: комарі дзичали над вухом і палили руки й обличчя. — Стихло. За стіжками важко дихала Тоня і щось незв'язно говорила. Студент мовчав. Зрідка вершала мадмуазель Ар'йон і тоді незв'язно говорив тип.

...— Ви не спите?

Сайгор повернувся. — Сказала баришня Татьяна.

Іще раз:

— Вам не холодно?

— Ні.

— Я думаю,—і засміялась.

— Що думаєте?

— Думаю—не холодно.

Несподівано фаркнуло: „ідіотка“. Потім рахував до сотні: заснути. Хотів, щоб було байдуже, але дратувала і баришня Татьяна і останні баришні, що безцеремонними рухами в сні чимсь щось трівожили. Просковзула мисль—мабуть від нуди—як клапоть туману: підлізти до Татьяни і навалитись, облапати її, — один чорт, натякає ж сміхом?

Мадмуазель Ар'йон раптом стихла і важко задихала.

Тоді Сайгор не витримав: підвівся і пішов повз стіжків. Але не пройшов і десяти-п'ятнадцяти кроків—почув голоси. Потім знайомий мотив: тихо співав Григорій. Зупинився.

Будьоновець на коні,
Камісар в кареті,
А бідненькі партизани
Сидять в очереті.

вивів Григорій і стих. Сказав жіночий голос:

— Бач, і сам співаєш! Чого ж ти так за камісарів?

— Дурна!—відповів Григорій,—сам я й камісар і камуніст.

— І камуніст?

— І камуніст,—роздратовано сказав Григорій і враз ще випалив:

— Хіба агітнуть тебе? Га? Ну от говори: ти знаєш, що таке „чон“? Не знаєш? Ну й мовчи!.. Відкіля ти? З вілі? Видно, що від бариньки... Ех! Щоб бариня вгарела... много сахару поєла... Держись! Ще раз агітну!

— Хі! Хі! Куди поліз? Ач який! Спершу полапай як слід!

— Що там лапать? Не кадєтка ж? Ні?

Далі Сайгор не чув. Прийшов і ліг на своє місце.

Зареготала мадмуазель Ар'йон і голосно сказала:

— Сеньйори, не спите?

Відповіли: студент, Тоня, Татьяна—не спали. Сказав тип:

— Майне кляйне медхен, у вас чудова фантазія. Сеньйори, айда на ставок купатись. Це ж прелість: купатись уночі

Тільки Сайгор мовчав. Тоді підійшла до нього баришня Татьяна:

— Хіба ви не підете?

...Не думав, підвівся і взяв її під руку, потім інстинктивно, нахабно прижав їй лікоть. Татьяна тягнула його: бігом! Побігли.

Зайшли всі в одну, здається, в жіночу купальню. Тип роздягався поволі. Тоня прикривалась спідницею. Сайгор не купався. Мадмуазель Ар'йон звернулась до типа:

— Вам подобається моє тіло? Ви бачите?

Тип ще сказав якусь банальність, а мадмуазель Ар'йон спитала:

— Парле ву франсе? — і з розльоту полетіла у воду. Говорив тип:

— У вас, Татьяна, чудове тіло!

Студент захіхикав. Татьяна мовчала. Сайгор вп'явся очима в темряву, в тіло. І в ту ж хвилину одвернувся, мов спіймав себе на якомусь злочині. Потім і Татьяна з розльоту полетіла у воду. Купались: і студент, і Тоня, і тип.

Через півгодини вийшли з купальні. Сайгор взяв знову під руку Татьяну. Від неї пахло свіжим тілом, і тому ще більш дурманило голову. Всі побігли вперед. Татьяна і Сайгор пішли через кручу.

Простори закутав темний серпанок ночі. Далеко за ставком лунало перепелине поле. Поверхня сріблясто сковзалась до верболозів. Коли звернули з доріжки, шелестіло листя. Обходили столітні дуби. Пролетів кажан і обізвалась якась птиця над ставком. Проходила глуха, густа, післяпетропавлівська темрява.

Сайгор подумав: що сказати в цей мент? Що кажуть в цей мент? І інстинктивно давив Татьянину руку, — пухку, вище локтя.

Йшли до стіжків.

І тоді несподівано сказала Татьяна, — і несподівано, і ніби не вона, з легким відтінком болю:

— Думаю от про що: жила була собі дівчина — це казка-бувальщина — росла, підросла, ходила в гімназію, училась, училась і ще училась. Нарешті, вийшла з гімназії з золотом медаллю. І нарешті — стала машиністкою. Щастлива доля? Як ви гадаєте?

— Це ви про себе? — здивовано спитав, ніби машиністка не могла мати такого доступного минулого.

— Так. Ну, як ви гадаєте: щаслива доля? — І поспішно сказала: проте, не треба. Це важке запитання, важко відповісти.

І тут же інстинктивно, як і прижимав, залишив її руку. Помовчали.

Заверещала мадмуазель Ар'йон.

Проходив тихий тепловій. І він,—як дзвін, легко ступаючи оксамитною лапкою. Невідомо росла ніч, росли ночні згуки і невідомо ріс запашний дуб. Збігались зорі на тайну вечерю і нечутно зітхав зелений Оріон на голубиних гонах. Росла ніч. Хотілось упасти на землю, крикнути збентежений крик, потім натхненно молитись в тайну вечерю зір. І ріс невідомо запашний дуб. І хотілось взяти запашного дубового листа, приложити його до чола і зойкати радісним зойком і положити в дубове зелене свято шматок живого серця і струмок—від нього—диму, і знову впасти на землю і крикнути збентежений крик.

За півверсти кричали сичі. Од ставка запахло осокою.

Баришня Татьяна говорила просто, не так, як баришні з кавалерами, спеціально підготовлюючи розмову про кохання. І Сайгор не міг не відчуту це.

— От, скажемо, небо.—І Татьяна зітхнула.—Це ж дивне явище в житті людини. Але ми його ніколи не бачимо. Правда? Думаю зараз: загубились сотні, тисячі, мільйони в темряві, і загубились сотні, тисячі мільйони в стосах паперу, і думаю: хіба вони помічають це надзвичайне, дивне явище в житті людини,—небо?

Татьяна „дивне“ вимовляла якось надто тепло і чітко.

А густа темрява непевно брела між дерев: незабаром, з загірніх гіл фаркне перламутровий ранок. Задумається за ставком—рожевий, чуйний, як сентиментальний юнак і здивовано подивиться на світ повноросими очима.

— І от десь в стосах паперу загубилась людина. Просто—людина,—Татьяна зупинилась.—Як ви гадаєте: банальне це слово? Я думаю, ні. І думаю, що мислі на тему людина, поки існує земля, завжди будуть свіжі, як наливне яблуко на яблуні... Так от: загубилась людина в стосах паперу і ніхто не бачить її, бо видно тільки машиністку. Це я, звичайно, не про себе—взагалі.

Потім Татьяна скинулась.

— Проте може вам не цікаво? Воно й так: і справді все це тільки інтелігенщина. Може. Не знаю. Знаєте, всього не пізнаєш: життя коротке, а Маркса пробувала читати, та якось недочитувала: ніколи й дуже нудно.

Сайгор був здивований. І більш за все дивував цей тон—надто упевнений. І тут же відчув себе—не перед Татьяною, перед кимсь—не то винним за те, що досі не давив на сні цю баришню, як тип мадмуазель Ар'їон, не то винним в чимсь іншому. І знову пізнав той надзвичайний біль, коли радість і жура сплітаються в єдину гармонію.

— Що-ж ви мовчите?

Підходили до стіжки.

— Знаєте, по правді ви мене трохи здивували,—просто і несподівано для себе сказав Сайгор.

— Я цього не хотіла,—засміялась баришня Татьяна і хутко, лягаючи, не то жартома, не то серйозно сказала:

— Ну, йдіть до мене.

Потім роскидала біля себе сіно, очевидно, готуючи для нього місце. Мовчала.

Сайгор стояв і непевно дивився на Татьяну.—Мовчала.

Тоді, не думаючи, ліг на своє попереднє місце.

Компанія рішила, мабуть, не спати всю ніч. Мадмуазель Ар'йон верещала, і по черзі запитували:

— Ви самотна? Ха! Ха!

— Я—самотна,—напівжартуючи зітхала Татьяна.

Тоді-ж Сайгор знову примітив пуделя, який і тепер лежав біля його ніг. І тоді ж раптом знову занервувався. Від компанії кричали:

— Ви самотна?

— Я—самотна!—зітхала Татьяна.

Іще кричали сичі. Десь загавкав Марчик—дзвінок, як дзвоник. Зірвався метеор, помчав і в розспуці розбив собі голову об дерево.

Сайгор даремно гадав заснути—не міг.

Знову важко задихала мадмуазель Ар'йон.

— Чорт!

Сайгор якось похапцем підвівся і пішов скорим кроком від стіни, далі, на дорогу.

Хто чорт?—не відомо. І інстинктивно оглянувся. Побачив за ним, як прикарє, брів лєс.

— П'шов!

Пудель подивився розумно і холодно і помахав хвостом.—Цей шіотський випадок з собакою підносив матеріаліста Сайгора туг, на порожній дорозі,—в темну даль, на вершину фаталізму. І це, звичайно, дратувало і дратували згадки про сьогоднішній день: і резиденція юнаків, і порнографічні малюнки з купальні, і тип, і мадмуазель Ар'йон і Татьяна, і запах жіночого тіла.

— П'шов!

Але пудель не відставав ні на крок. Сайгор заложив руку в кишеню,—нічого не було. Згадав—щось забув дома, в горді.

На сході невідомо ріс день. Починався світлими стежками. Запахло ранком. Ріс невідомо ранок. І упали на обрій бліді червінці. Кричали з сел півні й тремтіла, горіла буйна земля. Скоро зійде сонце, зазгучать проміння, і хтось упаде на землю і хтось крикне збентежений крик.

Назустріч пливли буйні трави в зелений океан дерев.

На другій версті пудель, нарешті, відстав і повернувся на вілу. Сайгор подивився йому вслід: до болю хотілось розмозжити собачу голову. І тільки на шостій версті, коли раптом брякнуло огняне сонце, згадав день, ніч—там—і почервонів.

Перша віла, на взгір'ї, майнула білим крилом і пропала за обрієм.

Сайгор суворий і блідий поспішав до города.

18/III. 23.

Харків.